Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

21

Journal Homepage: http://journal.richt.ir/mbp/
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706
Motaleat-eBastanshenasi-eParseh(MBP) || Vol. 6 || No. 21 || Autumn 2022 ||

Researching the Muzaffarids and Timurid Schools in Yazd Based on Historical Texts

Emami Meybodi, D.[1]

Type of Article: **Research**
Pp: 217-242
Received: 2021/08/27; Accepted: 2021/11/08
https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.21.217

Abstract

Since during this era, Yazd involve less social vicissitudes and because of the training performance in the middle ages of Islam, the tradition of school building that started from the Seljuk dynasty in a quiet environment. Being away from security concerns and creating relative peace during the middle ages and the high acceptability of building a school has provided the emergence of its construction in the city of Yazd. Therefore, considering the numerous references to the schools of this era in Yazd historical texts and the absence of research on the architecture of the historical schools of this city, the article describes the building features of these ones. Answering this question is the purpose of this article: what are the features of school mentioned in the historical texts and what were components of spatialization and arrays of these schools? The research method of this article is based on historical documents and library studies. This is a historical-analytical research and its main reference is historical sources such as books of Ta'rikh-e Yazd (History of Yazd), Ta'rihk-e Jadid Yazd (New History of Yazd) and Ja'me' Mofidi. Historical schools are explored in this article from the aspects of architecture, decoration, function and constructers. The results of this research show that schools in Yazd have local and indigenous features that were prevalent in this area, before Ilkhanate dynasty, and the influence of local architectural and decoration methods on the school building is undeniable according to historical sources. Schools have a lot in common with the architecture of mosques, houses and Khaneqahs (monasteries) considering that schools are usually used as a graveyard, these buildings can be classified as burial schools, and finally, various classes of people have played a major role in building these historical schools as founders.

Keywords: School Architecture, Muzaffarids, Timurid Era, Yazd.

1. Ph.D. student of Restoration and Revival of Historical Buildings and Textures, Faculty of Conservation and Restoration, Isfahan University of Arts, Isfahan, Iran.
Email: Mehraz.Emami@Ymail.com

***Motaleat-e Bastanshenasi-e Parseh* (MBP)**

Parseh Journal of Archaeological Studies
Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran

Publisher: *Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).*
Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the ***Creative Commons****.*

Citations: Emami Meybodi, D., (2022). "Researching the Muzaffarids and Timurid Schools in Yazd Based on Historical Texts". *Parseh J Archaeol Stud*, 6 (21): 217-242 (https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.21.217).
Homepage of this Article: http://journal.richt.ir/mbp/article-1-627-en.html

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]

Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

Introduction

In the 77-year rule of Muzaffarids dynasty (718-785 A.H.), in addition to the proceedings taken in the field of city development and increasing the area of battlement, basic measures were done in the field of the construction of religious schools and Khaneqahs (monasteries), so that it can be said that this region reached the glory of cultural prosperity within itself (Shamseh, 2006, P.31). Muzaffarids rule, whose beginning coincided with the end of the Ilkhanate era, should be considered one of the most powerful, best and most prosperous governments in the middle history of Iran, because at that time nowhere in Iran had cultural, social and economic development as much as their territory, and the importance of cultural affairs and attention to science and schools was so much that most possession of the desert region, means water aqueducts and gardens were dedicated to school, and this was apart from the devoted Bazaars and Caravanserais. (Mohammadzadeh & Razavi, 2011, P.21). It has been mentioned in various sources that nearly one hundred schools, two hundred Gonbadkhaneh (domes) and Khaneqahs (monasteries) as well as twelve mosques were built in the 8th century A.H. in Yazd city (Masahebi Naini, 1997, P.302), from the abundance of schools that were built in Yazd, Kerman, Shiraz and other cities during this period, it is possible to understand the level of people's attention and dedication to the study of religious sciences. (Setoodeh, 1967,P.274). Muzaffarids kings, as well as the great personalities of this era, paid special attention to religious buildings such as mosques, schools and Dar-al Siadeh {a porch that is a gathering place for Seyeds and followers of Imam Ali (peace be upon him)}. In fact, the movement that started during the era of Khajeh Rashid- al Din with the construction of building such as "Gonbad Soltaniyeh" and "Rab´–e Rashidi" ,other schools and religious places and the tradition of endowment became common in them; then in this era, it grew and expanded significantly, so that whenever there is talk of building a mosque, an order was given to build a school next to it, and endowments were also awarded to (Rais- al Sadat, et al., 2011,P.96). The cultural and artistic actions of Muzaffarids rulers caused the growth and development of Islamic culture and civilization, which provided the basis for its connection with later periods, so that the Timurid and Safavid eras, which are considered the glory the growth and development of Islam can be attributed to Muzaffarids proceedings. (Sarabadani, 2010,P.102).

Questions of Research: 1- What architecture and arrays do the Yazd schools have, referring to historical texts? 2- What developments and functions do schools have?

Method of Research: The current research has explained the architecture of the

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]

Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

historical schools of Yazd from the Ilkhanid to the Timiurid era with an analytical historical approach. In this research, the necessary historical information has been collected, especially from local historical texts such as Ta'rikh-e Yazd (History of Yazd), Ta'rikh Jadid Yazd (New History of Yazd) and Ja'me' Mofidi, because these texts refer to different schools that were used in that era, but today there are no traces of some of those schools. Discussions such as examining architectural spaces, decorations, performance, development and school constructer are the subjects of this research.

Conclusion

Construction of Muzaffarids and Timurid Schools in Yazd continues the school-building tradition that began in the Kakuyids dynasty. The speed of school-building in Yazd during the Muzaffarid era is very intense, but it moderates during the Timurid dynasty. The concern of school-building in this era includes different strata of society from the aristocratic and royal class to religious scholars and all of them involved in this noble tradition. These schools were mostly built for the burial place of their founder after their death, and in order to legitimize it, the tomb was dome-shaped. For this reason, the Gonbadkhaneh (dome) is an integral part of Yazd schools, and in some ones, they are satisfied with the construction of this morsel. Parts such as elongated Soffeh (terrace), the pair of minarets on the façade, Tanabi (a large room in the middle of the building, without a window or door, surrounded by other spaces), and dome usually with an array, the central courtyard, the Baghtche-e Moshajar (a garden planted with different trees) at the end of the building are considered parts of the school spaces of this era. Utilizing the native structure and decoration methods in "Gonbadkhaneh and Tanabi", and local architectural mechanisms all give these schools a regional display. The schools of this era with local and indigenous basis have adopted some of their architectural and array features from the era of "Kakuyids and Atabakan". According to the remaining schools and with the help of historical texts, a general model for schools can be presented (Scheme 1). Schools like mosques and houses of this era, have a similar pattern, although there are common spaces between these functions. The existence of the elongated and lofty porch, which is usually located on the south facade, a small and compact yard,"Gonbadkhaneh or Tanabi" next to or behind the south porch, three-part divisions similar to mosques in the view facing the yard, the presence of a rear garden behind the porch or Gonbadkhaneh like the houses or Khaneqahs, creating a linear structure in spatial organization and many other cases, all confirm this paradigmatic similarity. The tradition and pattern of building these

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]

Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

schools were forgotten after the abundance of school building in the Timurid era. The studies and researches of this article can be extended to the Safavid to Qajar era as well, so that a detailed understanding of the architecture and school building method in Yazd throughout history can be obtained through it.

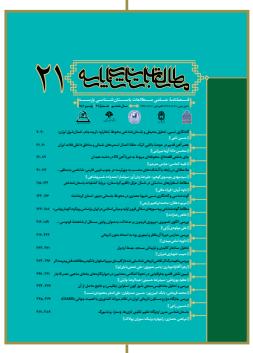
[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]
Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

۲۱
نشانی پایگاه نشریه: http://journal.richt.ir/mbp
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706
فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
شمارهٔ ۲۱ || سال ششم || پاییز ۱۴۰۱

بررسی مدارس دورهٔ آل‌مظفر و تیموری یزد به استناد متون تاریخی

داوود امامی‌میبدی[I]

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۲۴۲ - ۲۱۷
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۱۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۰۵
شناسهٔ دیجیتال (DOI): https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.21.217

چکیده

یزد به‌واسطهٔ این‌که در دوران اسلامی کمتر دچار فراز و نشیب‌های اجتماعی شده و به‌واسطهٔ جایگاه آموزش در قرون میانی اسلام، سنت مدرسه‌سازی که از دورهٔ سلجوقی شروع شده بود، در یک بستر آرام به تداوم خود ادامه داد. به دور بودن از دغدغه‌های امنیتی و ایجاد آرامش نسبی در طی قرون میانی و مقبولیت زیاد ساخت مدرسه، زمینه را برای ظهور مدرسه در شهر یزد فراهم نموده است؛ بنابراین با توجه به اشارات متعدد متون تاریخی یزد به مدارس این دوران و عدم انجام پژوهشی دربارهٔ معماری مدرسه‌های تاریخی یزد، در این پژوهش به‌شرح ویژگی‌های ساختمانی این مدارس پرداخته شده است. هدف این پژوهش پاسخ‌گویی به این پرسش است که، مدارس مذکور در متون تاریخی دارای چه ویژگی‌هایی هستند و اجزاء فضاساز و آرایه‌های این مدارس چه بوده است؟ روش پژوهش این جستار برمبنای اسناد و مدارک تاریخی و همچنین مطالعات کتابخانه‌ای است. روش این پژوهش تحلیلی-تاریخی و منبع اصلی آن، منابع تاریخی مانند کتاب تاریخ یزد و تاریخ جدید یزد و جامع مفیدی است. این پژوهش، مدارس تاریخی را از جنبه‌های معماری، تزئینات، عملکرد، پدیدآورندگان مورد کنکاش قرار داده است. نتایج حاصل از این تحقیق نشان می‌دهند که مدارس یزد دارای ویژگی‌های محلی و بومی هستند که قبل از دورهٔ ایلخانی در این ناحیه رواج داشته است و ریزش شیوه‌های معماری و تزئین محلی به داخل ساختمان مدرسه با توجه به منابع تاریخی، انکارناپذیر است. مدارس اشتراکات زیادی با معماری مساجد و خانه و خانقاه این دوران دارند. با توجه به این‌که معمولاً از مدارس به‌عنوان مدفن استفاده می‌شود؛ بنابراین می‌توان این بناها را در گروه مدارس تدفینی دسته‌بندی کرد و درنهایت طیف‌های متنوعی از افراد به‌عنوان بانی نقش اصلی در شکل‌گیری این مدارس تاریخی داشته‌اند.

کلیدواژگان: معماری مدارس، آل‌مظفر، دورهٔ تیموری، یزد.

I. دانشجوی دکتری مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکدهٔ حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
Email: mehraz.emami@ymail.com

ارجاع به مقاله: امامی‌میبدی، داوود، (۱۴۰۱). «بررسی مدارس دورهٔ آل‌مظفر و تیموری یزد به استناد متون تاریخی». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۶ (۲۱): ۲۴۲-۲۱۷ (https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.21.217).
صفحهٔ اصلی مقاله در سامانهٔ نشریه: http://journal.richt.ir/mbp/article-1-627-fa.html

فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریهٔ پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری
حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقالهٔ چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]
Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

مقدمه

در حکومت ۷۷ سالۀ آل‌مظفر (۷۸۵-۷۱۸ هـ.ق.) علاوه‌بر اقدامات انجام‌گرفته در زمینۀ توسعۀ شهر و افزایش محدودۀ برج و بارو، اقدامات اساسی در زمینۀ ساخت مدارس علمیه و خانقاه‌ها صورت گرفت؛ به‌طوری‌که می‌توان گفت این سرزمین به اوج شکوفایی فرهنگی در درون خود رسید (شمسه، ۱۳۸۵: ۳۱). حکومت آل‌مظفر که آغاز آن مصادف با اواخر دورۀ ایلخانان بود را باید از قدرتمندترین، بهترین و شکوفاترین حکومت‌های تاریخ میانۀ ایران به‌شمار آورد؛ چراکه در زمان آن‌ها هیچ کجای ایران به‌اندازۀ قلمروی آن‌ها از رشد فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی برخوردار نبود، و اهمیت امور فرهنگی و توجه به علم و مدرسه تا آن اندازه بود که مهم‌ترین ثروت ناحیۀ کویری یعنی قنات‌های آب و باغ‌ها را وقف مدارس می‌کردند و این جدای از بازارها و کاروانسراهای وقف شده بود (محمدزاده و رضوی، ۱۳۹۰: ۲۱). در منابع آمده که در قرن هشتم هجری‌قمری، حدود یکصد مدرسه، دویست گنبدخانه و خانقاه و دوازده مسجد در شهر یزد بنا شده است (مصاحبی‌نائینی، ۱۳۷۶: ۳۰۲)؛ از فراوانی مدارسی که در این زمان در شهرهای یزد، کرمان، شیراز و سایر شهرها بنا شده، به‌میزان توجه و اهتمام مردم به تحصیل علوم مذهبی می‌توان پی‌برد (ستوده، ۱۳۴۶: ۲۷۴). سلاطین مظفری و همچنین بزرگان این عصر توجه خاصی به بناهای مذهبی مانند: مساجد و مدارس و دارالسیاده‌ها داشتند؛ درواقع نهضتی که در دورۀ «خواجه رشیدالدین» با ساختن بناهایی ازجمله «گنبد سلطانیه» و سپس «ربع رشیدی» و دیگر مدارس و اماکن مذهبی شروع و سنت وقف در آن‌ها رایج شد، در این دوره رشد و گسترش قابل‌توجهی پیدا کرد؛ به‌طوری‌که هرجا سخن از ساخت مسجدی می‌آید، در کنار آن دستور ساخت مدرسه‌ای هم داده شده و موقوفه‌هایی هم به آن تعلق گرفته است (رئیس‌السادات و همکاران، ۱۳۹۰: ۹۶). اقدامات فرهنگی هنری امیران آل‌مظفر، رشد و ترقی فرهنگ و تمدن اسلامی را باعث شد که زمینه را برای ارتباط آن با دوره‌های بعدی فراهم گردانید؛ به‌طوری‌که دوره‌های تیموری و صفوی را که اوج رشد و ترقی تمدن اسلام است، می‌توان مدیون اقدامات آل‌مظفر دانست (سرآبادانی، ۱۳۸۹: ۱۰۲).

پرسش‌های پژوهش: ۱- به استناد متون تاریخی، مدارس یزد دارای چه معماری و آرایه‌هایی هستند؟ ۲- مدارس دارای چه تحولات و عملکردهایی هستند؟

روش پژوهش: پژوهش حاضر با رویکرد تاریخی-تحلیلی به تبیین معماری مدارس تاریخی یزد از دوران ایلخانی تا تیموری پرداخته است. این پژوهش به گردآوری اطلاعات تاریخی لازم به‌خصوص از متون تاریخی محلی مانند: تاریخ یزد، تاریخ جدید یزد و جامع مفیدی پرداخته است؛ زیراکه این متون به مدارس مختلفی اشاره می‌کنند که در آن دوره مورد استفاده قرار می‌گرفته، ولی امروزه آثاری از برخی از آن مدارس باقی نمانده است. موضوعاتی ازقبیل بررسی فضاهای معماری، تزئینات، عملکرد، تحولات، و پدیدآورندگان مدارس، موضوعات این پژوهش هستند.

پیشینۀ پژوهش

عقبۀ مطالعات مدرسه در منطقۀ تاریخی یزد به اوایل قرن بیستم میلادی برمی‌گردد؛ ازجمله پژوهش‌هایی که می‌توان به آن اشاره کرد، عبارتنداز: معماری تیموری ایران و توران نوشتۀ «ویلبر» و «گلمبگ» است که در بخشی از آن به جلوه‌های ناحیه‌ای معماری اشاره می‌کند (ویلبر و گلمبگ، ۱۳۷۴). یکی دیگر از منابع معتبر معماری در حوزۀ معماری یزد کتاب یادگارهای یزد نوشتۀ «افشار» است که به معرفی معماری بناهای این خطه پرداخته است (افشار، ۱۳۵۴). «دونالد ویلبر» در کتاب خود که به دسته‌بندی تاریخی معماری می‌پردازد، اشاره‌ای به مدارس یزد داشته و براساس مدارس موجود و منابع تاریخی مکتب معماری یزد را معرفی می‌کند (ویلبر، ۱۳۴۶). در بخش نقش و عملکرد مدرسه و شکل‌شناسی آن‌ها، از بخش کتاب معماری اسلامی نوشتۀ «رابرت هیلن‌براند»

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]
Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

استفاده شده است (هیلن‌براند، ۱۳۸۳). کتاب معماری دورهٔ آل‌مظفر یزد علاوه‌بر این‌که به بررسی معماری این دوره و بناهای مرتبط با آن در شهر یزد می‌پردازد، برخی از مدارس آل‌مظفر و تیموریِ شناسایی‌شده در شهر یزد را معرفی کرده است. همچنین در انتهای کتاب به معرفی مدارس و بناهای مذکور در متون تاریخی که امروز اثری از آن‌ها وجود ندارد پرداخته است (خادم‌زاده، ۱۳۸۷). «اوکین» در بخش‌هایی از کتاب خود که به بررسی معماری تیموری می‌پردازد، به معماری آل‌مظفر و بناهایی یزد ارجاع می‌دهد که قابل‌اعتناست (اوکین، ۱۳۸۶). «ستوده» نیز در کتاب تاریخ آل‌مظفر اشاره‌ای به مدارس یزد دارد (ستوده، ۱۳۴۶). «ذاکرعاملی» و «اسفنجاری» در کتاب میبد شهری که هست به معرفی و تجزیه‌وتحلیل معماری مسکونی آل‌مظفر پرداخته است (ذاکرعاملی و اسفنجاری، ۱۳۸۵).

«خادم‌زاده» علاوه‌بر کتاب مذکور در مقاله‌ای که به تحلیل و طبقه‌بندی تاریخ معماری و شهرسازی پرداخته، به شیوهٔ یزد اشاره نموده است (خادم‌زاده و حبیبی، ۱۳۹۳). «ترکمنی‌آذر» در مقالهٔ خود اشاره‌ای اجمالی به مدارس یزد دارد، ولی به‌صورت تفضیلی به مرکز آموزشی در دورهٔ ایلخانی پرداخته است (ترکمنی‌آذر، ۱۳۸۶). مناسبات فرهنگی در دورهٔ ایلخانی براساس مدارس، موضوع تحقیق دیگری درهمین رابطه است (محمدزاده و رضوی، ۱۳۹۰). رابطهٔ بین آموزش و معماری مدارس سنتی یکی دیگر از مقالات در این راستاست (قدردان‌قراملکی و وثیق، ۱۳۹۵)؛ همچنین «رئیس‌السادات» در مقالهٔ خود به نقش آل‌مظفر در فرهنگ و تمدن اسلامی پرداخته است (رئیس‌السادات و همکاران، ۱۳۹۰). «سرآبادانی» به دستاوردهای فرهنگی و تمدنی آل‌مظفر پرداخته و بخشی از مقالهٔ خود را به مدارس یزد اختصاص داده است (سرآبادانی، ۱۳۸۹). در ارتباط با آرایه‌های مدارس موجود دورهٔ آل‌مظفر، «حمزوی» به مدرسهٔ شمسیه (حمزوی، ۱۳۹۹)؛ «اصفهانی‌پور» به تزئینات گنبدهای شیوهٔ یزد (اصفهانی‌پور و خادم‌زاده، ۱۳۹۳) و «شیشه‌بری» و همکاران به فنون دیوارنگاری مدارس (شیشه‌بری و همکاران، ۱۳۹۱) پرداخته‌اند.

ویژگی‌های معماری مدارس تاریخی یزد

مدارس دورهٔ آل‌مظفر و تیموری یزد دارای فضاهایی از قبیل: درگاه، صفه، گنبد، طنبی، باغ خلفی، مناره، پایاب، مصنعه و حوض هستند (جدول ۱).

- **درگاه:** درگاه یا پیش‌طاق، فضایی سرپوشیده و نیمه‌باز مانند ایوان است که در جلوی درگاه ورودی طراحی و ساخته می‌شد و فضای دسترسی را از فضای معبر متمایز می‌کرد. توقف و انتظار برای ورود به بنا در همین فضا صورت می‌گرفته است (سلطانزاده، ۱۳۹۰: ۷۰). درگاه مدارس یزد در متون تاریخی با دو صفت «عالی» و «رفیع» همراه است. «جعفری» در ذکر مدرسهٔ ضیائیه این‌گونه می‌نویسد: «مدرسه مروح عالیست، و درگاهی رفیع» (جعفری، ۱۳۳۸: ۹۳). جلوی درگاه برخی مدارس جلوخان بوده است. جعفری در شرح مدرسهٔ حافظیهٔ اهرستان اشاره به ساحت درگاه مدرسه و وجود حمام و مسجد در آستانهٔ مدرسه می‌کند (همان: ۹۸). در جلوی عده‌ای از درگاه مدارس مانند مدرسهٔ ابوالمعالی همیشه آب جریان داشته است (همان: ۱۰۳)، درگاه برخی مدارس بسیار رفیع بوده؛ به‌طوری‌که از خارج از شارستان نیز دیده می‌شده است. جعفری در ذکر مدرسهٔ غیاثیهٔ چهارمنار اشاره به بلندی درگاه و منارهٔ مدرسه می‌کند. جعفری همچنین عنوان می‌کند که «محمد بن‌مظفر» به‌خاطر عداوت با «امیر غیاث‌الدین» و دیده شدن مدرسه از فاصلهٔ دور، دستور به تخریب شرقی درگاه و ساباط درگاه داده است (همان: ۹۶).

- **صفه:** صفه یا ایوان یکی از اجزاء اصلی مدارس این دوران است. ایوان درحقیقت یک واحد پیچیده است که به‌طرز عالی از یک طاق‌آهنگ یا طاق‌آهنگی معتدل ترکیب یافته است (ویلبر و گلمبگ، ۱۳۷۴: ۱۱۴). در برخی از مدارس تاریخی یزد یک صفهٔ بزرگ‌تر از صفه‌های دیگر بوده

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]
Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

است. جعفری در ذکر مدرسهٔ حافظیه می‌نویسد: «طنبی بریسار صفهٔ بسیار بزرگ آنجاست که نظیر خود ندارد» (جعفری، ۱۳۳۸: ۹۸)، کاتب در ذکر مدرسهٔ قاسم طراز به صفهٔ تکیِ آن اشاره می‌کند و می‌نویسد: «گنبدی خوب در صفهٔ اصل دارد» (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۲۵). چهارصفه مورد استفادهٔ گوناگونی داشته و در اساس عبارت است از یک فضای مربع یا مستطیل که با اتاق‌های متصل به هم احاطه شده؛ به‌طوری‌که در اطراف فضای مرکزی یک سلسله اتاق‌های شاه‌نشین‌مانند به‌وجود آورده است (ویلبر و گلمبگ، ۱۳۷۴: ۱۱۷). کاتب در ذکر مدرسهٔ کمالیه به فضای چهارصفهٔ درون مدرسه اشاره می‌کند که این صفه‌ها منقش بودند (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۲۳). در مدرسهٔ قطبیهٔ سرپلوک نیز ردپای فضای چهارصفه دیده می‌شود. بنا به نوشتهٔ کاتب این چهارصفه محل اقامت فقرا بوده است (همان: ۱۳۰). یکی دیگر از مدارسی که در آن فضای چهارصفه به‌کار رفته، مدرسهٔ خانزاده است. «خاتون‌عظمی... مدرسهٔ عالی مروح بساخت و خانه‌ها و چهارصفه و درگاه عالی مفتوح کرد و چهارصفه مقابل مزار متبرک راست کرد» (همان: ۱۴۴).

- **گنبد:** گنبد جزء لاینفک معماری مدارس تاریخی یزد است. گنبد به‌علت توانایی‌اش برای پوشاندن فضایی وسیع بدون قربانی کردن وحدت یا ارتفاع آن فضا، بیش از هر نوع پوشش دیگری موردپسند و مقبول‌خاطر بود (ویلبر و گلمبگ، ۱۳۷۴: ۱۱۵). گنبد و گنبدخانه در یزد، پیش از مساجد، در مدارس ساخته می‌شده است (خادم‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۳۳). در متون تاریخی برای عده‌ای از مدارس واژهٔ «قبه» به‌جای «گنبد» انتخاب شده است. جعفری در ذکر مدرسهٔ قاسم طراز می‌نویسد: «و درگاه عالی و قبهٔ نیکو دارد و آب تفت در آن جاریست» (جعفری، ۱۳۳۸: ۱۰۴). جعفری در شرح مدرسهٔ عبدالقادریه، هر دو واژه را در یک‌جا آورده است و بر یکی بودن معنیِ آن‌ها صحّه می‌گذارد. «و خواجه عبدالقادر را بیزد آوردند و در قبهٔ گنبد خودش دفن کردند» (همان: ۹۷). گنبد برخی مدارس مانند مدرسهٔ حافظیه بسیار بزرگ بوده؛ به‌طوری‌که از فاصلهٔ سه فرسنگی مشخص بوده است (همان: ۹۸). مکان گنبد در مدارس تاریخی یزد معمولاً در پشت صفهٔ بزرگ بوده است. کاتب در ذکر مدرسهٔ حسینیان می‌نویسد: «در خلف صفهٔ بزرگ قبهٔ رفیع و گنبد عالی بنهاده» (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۲۴)، گنبد مدرسهٔ صاعدیه نزدیک ورودی و آستانهٔ مدرسه بوده و به‌نام «بسحاقیه» نامیده می‌شده است (همان: ۱۲۴). این‌گونه جانمایی گنبد در مدرسهٔ باوردیه نیز تکرار می‌شود (همان: ۱۳۲). موقعیت گنبد در مدرسهٔ نصرتیه جالب‌توجه بوده و گنبد در بین دو نهاد آموزشی یعنی مدرسه و خانقاه قرار داشته است (جعفری، ۱۳۳۸: ۱۰۵). بنا به شرح کاتب، این گنبد بزرگ با آجر (خشت‌پخته) ساخته شده است (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۲۵). کاتب در ذکر مدرسهٔ اصیلیهٔ دهوک به وجود گنبد در خارج مدرسه اشاره می‌کند و می‌نویسد: «و گنبدخانهٔ عالی خلف صفه ساخت بیرون مدرسه» (همان: ۱۳۰). در برخی مدارس بخش‌هایی از گنبدخانه تا تمام آن را برای مدفن خویش وقف می‌کردند. «حسینی‌یزدی» دربارهٔ این گنبدخانهٔ مدرسهٔ رکنیه می‌نویسد: «مدرسه مشتمل‌بر گنبد بزرگی است که در بالای صفهٔ بزرگی واقع‌شده که آن‌را برای مدفن و مقبرهٔ اولاد و احفاد خود که از نسل و اعقاب او هستند، وقف کرده است، به‌استثنای قسمت مختصری در وسط گنبد که آن را استثنا کرده و برای مقبرهٔ خودش اختصاص داده است» (حسینی‌یزدی، ۱۳۴۱: ۱۵). در بعضی مدارس ساخت گنبدخانه برروی قبور درگذشتگان زمینه را برای شکل‌گیری مدرسه فراهم می‌نموده است. «و هم بر سر این کوچه قطعه زمینی بود که پدر بزرگوارش و برادر و خویشان مدفون بودند، گنبد عالی منقش بساخت... و در جنب او مدرسهٔ عالی بنا فرموده، اما اتمام نیافته، و مدفن خواجه مشارالیه در گنبدخانه است» (کاتب، ۱۳۸۶: ۹۸).

- **طنبی:** طنبی یکی از فضاهایی است که نه‌فقط در مدارس، بلکه در مساجد، خانقاه‌ها، باغ‌ها، مزارها و خانه‌های این دوره نیز به‌کار می‌رفته است. طنبی درواقع مفصل‌ترین و مجلل‌ترین فضای ساختمان و به‌نوبهٔ خود شاه‌نشین است (ذاکرعاملی و اسفنجاری، ۱۳۸۵: ۲۰۷). علاوه‌بر خانه‌ها

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]
Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

در مجموعهٔ آموزشی ربع‌رشیدی نیز طنبی کارکرد شاه‌نشین داشته است: «شاهنشاهی خانقاه سه موضع: از آن صفه، از آن طنبی، از آن تابخانه» (همدانی، ۱۳۵۶: ۱۹۶). طنبی اتاق تابستانی و تابخانهٔ اتاق زمستانی خانقاه بوده است (بلالی‌اسکویی و همکاران، ۱۳۸۹: ۶۳). کاتب در شرح مدرسهٔ نصرتیه به طنبی و موقعیت آن اشاره می‌کند و می‌نویسد: «و در خلف صفهٔ بزرگ، طنبی در غایت بی‌نظیری ساخته» (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۲۵). طنبی مدرسهٔ ضیائیه سرپلوک در آستانهٔ مدرسه قرار داشته است و محل دفن بانی مدرسه بوده است (همان: ۱۲۹). طنبی مدرسهٔ حافظیه در سمت چپ صفهٔ بزرگ مستقر بوده است (جعفری، ۱۳۳۸: ۹۸). این فضا به‌لحاظ شکل کلی نقشه و تزئینات پرتجمل و جایگاه محکمش در نقشه و ترکیب نقشهٔ بنا، از چنان اهمیتی برخوردار است که ایوان بلند در حکم درآیگاه آن محسوب می‌شود (ذاکرعاملی و اسفنجاری، ۱۳۸۵: ۱۸۸). عده‌ای از طنبی‌ها با تزئینات منقش می‌شدند، مانند طنبی مدرسهٔ ابوالمعالی که جعفری به استقرار آن در پشت صفهٔ بزرگ مدرسه اشاره می‌کند (جعفری، ۱۳۳۸: ۱۰۲)؛ همچنین جعفری در توصیف مدرسهٔ صاعدیه اشاره‌ای به طنبی عالی در مجاورت مدرسه می‌کند (همان: ۱۰۴).

- **باغ خلفی:** یکی از اختصاصات معماری مدارس یزد وجود باغچه‌ای در پشت مدرسه است. این باغچهٔ پشتی در خانه‌های این دوره نیز به‌کار می‌رفته است و متون تاریخی از واژهٔ «سرابستان» برای توصیف این فضا استفاده کرده‌اند (امامی‌میبدی، ۱۳۹۹: ۴۳۹). در دورهٔ ایلخانی وجود الگوی باغ خلفی محدود به معماری کویری یزد نبوده، بلکه در مجموعهٔ بزرگ ربع‌رشیدی تبریز نیز دیده می‌شود. در وقف‌نامه از این فضا بدین‌گونه که: «سرابستان در پشت گنبد مسجد که داخل روضه است» نام برده شده است (همدانی، ۱۳۵۶: ۴۳). جعفری در شرح مدرسهٔ ضیائیه داخل شارستان به این فضا اشاره می‌کند و می‌نویسد: «و باغچه معتبر در خلف مدرسه دارد» (جعفری، ۱۳۳۸: ۹۳)؛ براساس نوشتهٔ جعفری، باغ مشجر عقب مدرسهٔ غیاثیه چهارمنار پس از ساخت مدرسه ایجاد شده است (همان: ۹۶). برخی باغچه‌ها در گذر زمان تخریب می‌شده و به‌جای آن عمارت ساخته می‌شده است. جعفری در مدرسهٔ قطبیهٔ سرپلوک می‌نویسد: «و باغچه‌ای در خلف آن بود. «خواجه قطب‌الدین‌محمود» پسرش درخت آن باغچه قطع کرد، و مدرسه‌ای مروح بر خلف مقبره نهاد» (همان: ۱۰۲). موقعیت باغ خلفی در عده‌ای از مدارس کاملاً مشخص است. کاتب در ذکر «امیرآخوریه» به جانمایی این باغ مشجر در پشت گنبد اشاره می‌کند و شرح می‌دهد که این باغچه توسط آب تفت و نصیری مشروب می‌گردیده است (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۲۹). اندازهٔ برخی از باغ‌های مشجر در انتهای مدارس بسیار بزرگ بوده است، مانند مدرسهٔ حافظیه که حدود بیست قفیز مساحت داشته و با درختان کاج، سرو و گل پوشش یافته بوده است (همان: ۱۳۳)؛ درنهایت می‌توان گفت ترکیب گنبدخانه و باغ و یا ترکیب طنبی و ایوان با باغ طرحی است که در فضاسازی معماری دورهٔ ایلخانی در نقاط مختلف به‌کار گرفته می‌شده است (امامی‌میبدی، ۱۳۹۹: ۴۴۲).

- **مناره:** یکی از خصلت‌های مدارس این ناحیه از ایران که از دورهٔ آل‌کاکوئیه (سلجوقی) رواج داشته، وجود دو مناره در مدرسه است. در دورهٔ ایلخانی جفت‌های مناره که بالای سردر ایوان بالا می‌آمده، زیاد متداول بود (ویلبر و گلمبگ، ۱۳۷۴: ۱۲۰). کاربرد دو مناره برای اولین‌بار در شهر یزد در مدرسه‌ای به‌نام «دو منار» در دورهٔ «علاءالدوله گرشاسب» به‌وقوع می‌پیوندد (جعفری، ۱۳۳۸: ۲۱). یکی از محل‌های استقرار مناره، درگاه ورودی بوده است. قرار گرفتن مناره برروی سردر کشیده و بلند مانند مسجد جامع یزد، دروازهٔ ورودی به مدرسه را معرفی می‌کرده است. جعفری در ذکر مدرسهٔ ضیائیه داخل شارستان می‌نویسد: «و درگاهی رفیع با دو منار بتکلف دارد» (همان: ۹۳). این جانمایی در مدرسهٔ کمالیه نیز تکرار می‌شود. موقعیت مناره در مدرسهٔ رشیدیه جالب‌توجه بوده است. این مناره بین مدرسه و خانقاه قرار داشته است (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۲۲). کاتب در توضیح مدرسهٔ غیاثیه چهارمنار به واحد بلندای مناره اشاره می‌کند و این‌چنین می‌نویسد: «و جفتی مناره

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]
Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

دو قفصه بغایت بلندی بر درگاه مدرسه نصب کرده» (همان: ۱۲۷). به‌نظر می‌رسد که مقیاس مناره‌های ایلخانی اساساً بزرگ‌تر از تجربه‌هایی است که در دو سدهٔ قبل صورت گرفته بود. علاوه‌بر این، تناسبات کوچک‌تر سردرهای دورهٔ پیشین باعث می‌شده است که ابعاد ظاهری آن‌ها بازهم بزرگ‌تر جلوه کند (هیلن‌براند، ۱۳۸۳: ۱۵۷). کاتب در ذکر برخی مدارس دربارهٔ خاص و بی‌نظیر بودن مناره‌های آن نظر می‌دهد و دربارهٔ مدرسهٔ رکنیه این‌گونه شرح می‌دهد: «درگاه رفیعش رشک معمورهٔ آفاق و جفت منارهٔ او با اقامت روی زمین طاق است» (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۱۲). به‌کارگیری چهار مناره در مدارس این دوره دیده می‌شود. در مجموعهٔ شمسیه که از منارهای اربعه استفاده شده است، مناره‌ها برروی دو مدرسه قرار داده شده‌اند. جعفری در این‌باره می‌نویسد: «و دو مدرسه در مقابل یک‌دیگر بساخت و چهار منار بر اطراف هر دو مدرسه بنهادند» (جعفری، ۱۳۳۸: ۸۸). غالباً مناره و سردر به‌نحوی در یک‌دیگر ادغام می‌شدند که بدنهٔ بالای مناره‌ها مستقیماً از بام ایوان آغاز شود، و تأکید مستقیمی بر بخش‌های پایین آن‌ها نبوده است. این امر در مدرسهٔ دومنار گلشن در طبس قابل انطباق است (نعیما، ۱۳۹۴: ۲۴۶)، ولی در برخی مدارس مانند مدرسهٔ شمسیه که از کاشی برای اندود بدنهٔ مناره استفاده می‌کردند، و مناره را به‌صورت عنصری زنده در بستر یکنواخت شهر که معماری آن غالباً خشتی بود درمی‌آورد، بخش‌های پایین مناره عمداً موردتوجه قرار گرفتند (هیلن‌براند، ۱۳۸۳: ۱۵۷). کاربرد مناره‌های چندگانه در اطراف سردرها و یا در گوشه‌های بنا محققاً به‌وضع محل آن بنا ارتباط داشت. این مناره‌ها از مسافتی دور و برفراز تودهٔ ساختمان‌های شهر دیده می‌شد و برای ساکنان شهر به‌منزلهٔ راهنمای تعیین جهت به‌شمار می‌رفت (ویلبر و گلمبگ، ۱۳۷۴: ۱۴۶). این مقوله برای مدرسهٔ شمسیه که خارج از حصار شهر بوده، قابل تحقیق است.

- **پایاب:** درون مدارس تاریخی یزد مسیری جهت دسترسی به آب وجود داشته است. کاتب دربارهٔ مدرسهٔ عبدالقادریه می‌نویسد: «درمیان مدرسه پایابی عالی و نهر آب جدیده دروی جاری است» (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۲۸). پایاب را معمولاً به‌صورت دستکند در داخل زمین حفر می‌کردند، ولی برخی مدارس کانال پایاب را با آجر روکش می‌کردند، مانند مدرسهٔ یوسف‌چهره که کاتب بدین‌صورت آن را شرح می‌دهد: «و پایابی از آجر پخته در میان مدرسه تمام کرد، و آب درو جاری گردانید» (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۳۱). جعفری این ویژگی پایاب‌ها را برای مدارس اصیلیه و ابوالمعمالی نیز ذکر می‌کند. داخل پایاب عده‌ای از مدارس مانند مدرسهٔ کمالیه و ضیائیه، دو آب جاری بوده و از آب دو قنات بهره‌برداری می‌شده است (جعفری، ۱۳۳۸: ۹۳). موقعیت مدارس یزد در جهت‌دهی به مسیر حرکت قنات نیز مؤثر بوده است. در متون تاریخی از قصد «سیدرکن‌الدین» برای ایجاد قنات برای استاد خود «محمدبن یعقوب» سخن گفته شده است. کاتب مسیر این قنات که مانند نخ تسبیح مدارس را به‌هم وصل می‌کند، بدین‌گونه شرح داده است: «چند آب از سهام قنوات آنجا بخرید و به شهر آورد و از باغچهٔ دارالشفا بگذرانید و بر در مدرسه وردانروز آورد و از آنجا به در مسجد جمعه آورد و بگذرانید و به مدرسهٔ رکنیه آورد و در صحن مدرسه حوضی وسیع بساخت و آب تفت در او جاری گردانید و به صاعدیه آورد و از آنجا به در مدرسهٔ عطاخان آورد و به کوشکنو برد و بر در خانهٔ محمد یعقوب بگذرانید» (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۱۷).

- **مصنعه:** آب‌انبار یا مصنعه معمولاً فضای مجزایی از مدارس بوده و معمولاً در خارج از مدرسه ساخته می‌شده است. جعفری در توصیف مدرسهٔ باوردیه اشاره به آب‌انباری دارد که درون مدرسه وجود داشته است. «و مصنعه‌ای در بیرون و یکی در اندرون ساخته» (جعفری، ۱۳۳۸: ۹۹)؛ از سویی دیگر، کاتب در شرح همین مدرسه متذکر می‌شود این مصنعه وسیع که با آب تفت پر می‌شده، در جنب مدرسه بوده است (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۳۲). به‌نظر نگارنده، این آب‌انبار همانند آب‌انبار در برخی محلات زرتشتی‌نشین دارای دو پاشیر بوده و دو مسیر دسترسی به مخزن وجود داشته است. ساخت مصنعه در کنار مدرسه در این دوران بسیار رواج داشته است. جعفری اشاره‌ای به ساخت آب‌انبار در

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]
Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

جنب مدارس: قطبیه، حسینیان، عبدالقادریه کرده است. کاتب در ذکر مدرسهٔ حسینیان به‌نحوهٔ انتقال آب قنات آن اشاره می‌کند که شایان‌توجه است؛ کاتب بدین‌گونه شرح می‌دهد: «مصنعهٔ عالی بر در مدرسه نهاده که مردم شهر و محله از آن مستفیض می‌گردند و از آب تفت آن را مملو می‌کنند و با شترگلو آب به شهر می‌آورند (همان: ۱۲۴).

- **حوض:** یکی دیگر از اجزاء معماری مدارس تاریخی یزد که در ارتباط با آب بوده، حوض است. مدارس ایلخانی نوعاً همان صحن‌های مستطیل روباز را معمولاً با حوض مرکزی و دو یا چند ایوان محاط درمیان حجره‌های طلاب حفظ کردند (بلوم، ۱۳۹۱: ۵۶۲). برخی مدارس مانند قطبیهٔ سرپلوک و حافظیه دارای حوض بوده‌اند. کاتب دربارهٔ مدرسهٔ حافظیه می‌نویسد: «و درمیان مدرسه حوضی وسیع ساخته و آب تفت درو جاری است» (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۳۳). حسینی‌یزدی به حوض مدرسهٔ رکنیه اشاره می‌کند و متذکر می‌شود این حوض محل شست‌وشو و آشامیدن آب سرد است (حسینی‌یزدی، ۱۳۴۱: ۱۵).

- **جماعت‌خانه:** هر نوع فعالیتی نمی‌توانست در داخل یک اتاق چهارگوش گنبددار صورت گیرد و هر فضای مشخص نامحدود هم یک تالار ستون‌دار همیشه مناسب نبود. از اوایل قرن چهاردهم تالار مستطیل‌شکل نسبتاً بزرگ یا به‌صورت فضای اضافی در یک مسجد مانند آن‌چه در یزد در اطراف شبستان زیرگنبد وجود دارد، به‌تدریج پدیدار شد (ویلبر و گلمبگ، ۱۳۷۴: ۱۱۷). جعفری در شرح مدرسهٔ ابوالمعالی به‌وجود فضای جماعت‌خانه در کنار صفهٔ بزرگ اشاره می‌کند (جعفری، ۱۳۳۸: ۱۰۳). جماعت‌خانهٔ مدرسهٔ قطبیه در کنار آن بوده و در آن تلاوت کلام‌الله و تعلیم قرآن به اطفال صورت می‌گرفته است (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۳۲). این فضا مخصوصاً برای جادادن جمعیتی نسبتاً محدود، مانند طلاب مقیم یک مدرسه یا زائران یک زیارتگاه خوب بود (ویلبر و گلمبگ، ۱۳۷۴: ۱۱۸).

تزئینات مدارس تاریخی یزد

آرایه‌های ذکرشده در منابع تاریخی برای مدارس دورهٔ آل‌مظفر و تیموری شامل شیوه‌های کتیبه‌نگاری، کاشیکاری، مطلاکاری و عناوین فضایی گنبد منقش، طنبی منقش و چهارصفهٔ منقش است (جدول ۲).

- **کتیبه‌نگاری:** یکی از مکان‌هایی که در آن کتیبه به‌کار می‌رفته، فضای صفه بوده است. کاتب در ذکر مدرسهٔ امیرآخوریه می‌نویسد: «القاب سلطان مبارزالدین محمد مظفر بر کتابهٔ صفه و دهلیز نوشته» (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۲۹)، مدرسهٔ امیرآخوریه علاوه‌برکتیبهٔ مذکور، کتیبه‌ای دیگر با موضوع سورهٔ «هل‌اتی» در گنبدخانه داشته است (همان: ۱۲۹). در بعضی مدارس علاوه‌بر کتیبه در صفهٔ اصلی، در دیگر صفه‌ها نیز کتیبه وجود داشته است. جعفری در معرفی مدرسهٔ حافظیهٔ اهرستان به این موضوع اشاره می‌کند و این گونه می‌نویسد: «بر کنار صفهٔ بزرگ مدرسه و دیگر صفه‌ها موقوفات از حصص و میاه و مزارع و حوانیت و خانه‌ها نوشته کرده» (جعفری، ۱۳۳۸: ۹۸)، موضوع کتیبهٔ صفهٔ مدرسهٔ عبدالقادریه، ذکر القاب «محمد بن مظفر» بوده است (همان: ۱۰۲)؛ همچنین سورهٔ «انا فتحنا» در کتیبهٔ این مدرسه وجود داشته است. درگاه مدرسهٔ ضیائیه مکان کتیبه‌نگاری با موضوع شرح بهره‌هایی از موقوفات مدرسه است. کتیبهٔ درگاه مدرسهٔ غیاثیه چهارمنار با خط «عبدالله صیرفی تبریزی» بوده و بنا به گفتهٔ جعفری، مبلغ سی‌هزار دینار جهت کتابت آن پرداخت شده است (همان: ۹۶)، در این کتیبه، القاب بانی و تاریخ نگارش یافته است؛ همچنین کتیبهٔ درگاه مدرسهٔ قطبیه سرپلوک شرح القاب «همایون‌شاه» بوده است (همان: ۱۰۲). بر کتیبهٔ درگاه مدرسهٔ یوسف‌چهره، تاریخ و القاب «خاقان سعید» به خط «محمدشاه» خطاط طاب‌ثراه ثبت بوده است (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۳۱)، محمدشاه خطاط علاوه‌بر مدرسهٔ یوسف‌چهره در مدرسهٔ باوردیه نیز کتیبه‌ای

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]
Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

جدول ۱. فهرست مدارس تاریخی یزد مذکور در متون تاریخی (نگارنده، ۱۴۰۰).

Tab. 1. List of historical schools of Yazd mentioned in historical texts (Author, 2022).

نام مدرسه	فضاهای معماری
مدرسهٔ ابوالمعالی	طنبی، پایاب، صفه، جماعت‌خانه، مقبره
مدرسهٔ اصیلیه دهوک	صفه، پایاب، گنبد، درگاه رفیع، باغچه مشجر
مدرسهٔ حسینیان	قبه رفیع، صفه بزرگ، نهرآب
مدرسهٔ خاتونیه	قبه عالی
مدرسهٔ خانزاده	قبه عالی
مدرسهٔ رشیدیه	مناره
مدرسهٔ رکنیه	ایوان، مناره، کتابخانه، گنبد، درگاه رفیع
مدرسهٔ شمسیه	ساباط، منار، گنبد
مدرسهٔ شهاب‌الدین طراز	صفه، گنبد، درگاه رفیع، نهرآب
مدرسهٔ صاعدیه	درگاه رفیع، صفه، نهرآب، طنبی
مدرسهٔ ضیاییه	درگاه رفیع، مناره، زاویه، کتابخانه، پایاب، باغچه مشجر
مدرسهٔ عبدالقادریه	صفه، گنبدخانه، پایاب، نهرآب
مدرسهٔ غیاثیه چهارمنار	مناره، ساباط، گنبد، نهرآب، درگاه عالی، باغچه مشجر
مدرسهٔ گنبد شیخ‌کبیر	گنبد، باغچه مشجر، صفه، شاه‌نشین، پایاب
مدرسهٔ کمالیه	درگاه رفیع، مناره، چهارصفه، قبه، پایاب
مدرسهٔ میرآخوریه	صفه، طنبی، گنبد، باغچه مشجر، پایاب، نهرآب، بادگیر
مدرسهٔ نصرتیه	صفه، گنبد، طنبی، درگاه عالی
مدرسهٔ غیاثیه سرریگ	قبه
مدرسهٔ حافظیه نوغاباد	صفه، گنبد، باغچه مشجر، حوض، طنبی
مدرسهٔ باوردیه	گنبد، آب‌انبار، درگاه عالی
مدرسهٔ قطبیه	صفه، درگاه عالی، طنبی
مدرسهٔ قطبیه قاسمیه سرپلوک	طنبی، چهارصفه، نهرآب، حوض
مدرسهٔ ضیائیه سرپلوک	طنبی، قبه
مدرسهٔ یوسف‌چهره	پایاب، طنبی

خطاطی نموده است (همان: ۱۳۲)، تنها در مدرسهٔ شمسیه کتیبه در ساباط ورودی قرار دارد. این کتیبه شرح موقوفات بنا بوده است (همان: ۱۱۸).

- **کاشیکاری:** متون تاریخی و بناهای به‌جامانده، همگی گواهی بر تنوع کاشیکاری در مدارس یزد می‌دهد. بیشتر الگوهای کاشیکاری‌های مدارس این دوران با کاشی معرق است و این الگوها در مدارس نواحی دیگر نیز به‌کار گرفته می‌شود. الگوهای چندانی در سدهٔ پانزدهم میلادی وجود

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]
Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

ندارند که سوابق آن را نتوان در آثار مکتب مظفری و یا آثار ماوراءالنهر در سدهٔ چهاردهم میلادی یافت (اوکین، ۱۳۸۶: ۱۴۵). در برخی از مدارس مانند مدرسهٔ قاسم‌طراز، هنر کاشیکاری بخش عمده‌ای از بنا را دربر می‌گیرد. کاتب دربارهٔ این مدرسه می‌نویسد: «این مدرسه هم در داخل شهر است و مختصر، و تمام به کاشی کرده دو طبقه» (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۲۵). این رویکرد در مدرسهٔ غیاثیهٔ چهارمنار نیز پیگیری می‌شود. اکثر کتیبه‌های مذکور در متون تاریخی با کاشی تراش (معرق) ساخته می‌شده است. کاتب کتیبهٔ مدرسهٔ باوردیه این‌چنین شرح می‌دهد: «و بر درگاه کتابهٔ تاریخ به خط مولانای سعید محمدشاه خطاط به کاشی تراشیده بنهادند» (همان: ۱۳۲). در این دوره، گنبد برخی مدارس به‌صورت محدود با کاشی تزئین می‌شده است. کاتب در ذکر مدرسهٔ باوردیه می‌نویسد: «و بیرون گنبد که مراد سرگنبد است به کاشی سبز تمام کردند» (همان: ۱۳۲)، با توجه به متون تاریخی در خط آسمان بافت تاریخی یزد، مدارس با کاشی سبز خودنمایی می‌کرده است. کاتب در شرح مدرسهٔ حافظیهٔ اهرستان به واقعهٔ دیدار «شاهزاده ابراهیم سلطان» از یزد اشاره می‌کند و می‌نویسد: «و متوجه مدرسهٔ رکنیه شد و بر بام رصد برآمد و سواد یزد را نظاره فرمود و گنبدخانه‌ها که به کاشی سبز بود جداجدا استفسار فرمود که هریک چه موضع است و بانی آن کیست» (همان: ۱۳۴). در این دوره به‌کارگیری کاشی سبز محدود به روی گنبد نبوده، بلکه مناره‌ها را با این نوع کاشی تزئین می‌نمودند. کاتب دربارهٔ منارهٔ مدرسهٔ شمسیه می‌نویسد: «و منار اربعه را به کاشی سبز تمام کردند» (همان: ۱۱۸). استفاده از کاشی در ازارهٔ مدارس این دوره رواج دارد؛ به‌طوری‌که کاتب به این آرایه در مدرسهٔ کمالیه اشاره می‌کند و می‌نویسد: «و قبهٔ عالی که مدفن بانی و فرزندان و اقارب او به کاشی تراشیده و ایزارهٔ کاشی نهاده» (همان: ۱۲۳). در این زمان به‌کارگیری کاشی‌های شش‌ضلعی به‌رنگ آبی روشن و تیره در ازاره‌ها، به‌ویژه در بناهای یزد رایج می‌شوند (اوکین، ۱۳۸۶: ۱۴۳). در آثار تیموری یزد، تزئین به‌صورت کاملاً استاندارد درآمد. تقریباً بدون استثنا بناها ازاره‌هایی از جنس کاشی لعاب‌دار شش‌گوش و معمولاً به رنگ آبی روشن داشت که حواشی آن‌ها با کاشی معرق آرایش یافته بود (ویلبر و گلمبگ، ۱۳۷۴: ۲۶۳). در مدارس یزد علاوه‌بر کاشی معرق ردپای کاشی هفت‌رنگ نیز مشاهده می‌شود. این تزئینات در گنبد مدرسهٔ ضیائیه سرپلوک به‌کار گرفته شده است. کاتب در شرح این بنا می‌نویسد: «گنبد عالی منقش بساخت، چنان‌که مثل آن در دیار ممکن نبوده و آن گنبد از کاشی هفت‌رنگ ساخته و در جنب او مدرسهٔ عالی بنا فرموده اما اتمام نیافته» (کاتب، ۱۳۸۶: ۹۸)؛ درواقع معماری و کاشی‌کاری آرامگاه‌های تیموری یا مساجد این دوره، طرح‌های به ارث رسیده از عهد آل‌مظفر است که در عهد تیموری به تکامل رسیده‌اند (طاهری، ۱۳۴۷: ۲۰). در معماری سبک آل‌مظفر دو شیوهٔ هم‌زمان با هم به‌کار می‌رفت: کاشی معرق و کاشی موزاییک؛ البته متأسفانه از نیمهٔ دوم قرن هشتم هجری‌قمری/چهاردهم میلادی در ایران آثار معماری اندکی باقی‌مانده است. آثار برجستهٔ باقی‌مانده از آنِ سلسلهٔ آل‌مظفر است و سبکی را ایجاد کرده که از حیث قالب ساختاری و نیز تزئین، شایان توجه است (ویلسون، ۱۳۷۹: ۳۲۲). به‌نظر ویلبر و گلمبگ، به‌کارگیری ترنج با کاشی معرق در زمینهٔ کاشی مسدس برای نخستین‌بار در قرن چهاردهم میلادی در یزد به‌وجود آمده و دارای ریشه‌های محلی است و توسط معماران مهاجر به نقاط دیگر، ازجمله توران صادر شده است (ویلبر و گلمبگ، ۱۳۷۴: ۲۶۳).

- **مطلاکاری:** جعفری در شرح مدرسهٔ حافظیه به تزئینات مطلاکاری آن اشاره می‌کند و می‌نویسد: «و قبهٔ عالی که از سه‌فرسنگی می‌نماید و تمام از طلا و لاجورد گرفته» (جعفری، ۱۳۳۸: ۹۸). یکی از رنگ‌دانه‌های مورداستفاده در دیوارنگاره‌های مدارس آل‌مظفر ورق طلاست (شیشه‌بری و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۱۱)؛ این‌گونه تزئین فقط برای مدارس بزرگ به‌کار نمی‌رفته، بلکه در مدارسی که حتی از یک قبه تشکیل شده بوده همانند مدرسهٔ حسینیان نیز رؤیت می‌گردد. کاتب در این‌باره می‌نویسد: «اگرچه مدرسه‌ای مختصر است، ولی تمام به کاشی تراشیده و طلا و

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]
Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

لاجورد معرق است» (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۲۴). شیوهٔ مرسوم تزئینات گنبد در یزد استفاده از اندود گچ و اجرای نقوش و کتیبه به شیوهٔ نقاشی آبرنگ و با غلبهٔ رنگ آبی لاجورد است. آبی لاجوردی، رنگی است که در تزئینات و کتیبه‌های بخش‌های مختلف بنا، ازجمله گنبد، گوشه‌سازی‌ها و تزئینات بدنه به‌عنوان رنگ غالب از قرون ۵ تا ۸ هـ.ق. یزد مورداستفاده قرار گرفته است (اصفهانی‌پور و خادم‌زاده، ۱۳۹۳: ۲۰۸). گاهی مواقع این تزئینات در خانه‌هایی که در جنب مدرسه ساخته می‌شده هم به‌کار می‌رفته است. نمونهٔ تاریخی این موضوع را مدرسهٔ قطبیه می‌توان مثال زد که جعفری در ذکر آن می‌نویسد: «درجنب مدرسه سرائی عالی مروح و مزین بکاشی و بطلا و لاجورد و بادگیر و زیرزمین در غایت خوبی ساز کرده» (جعفری، ۱۳۳۸: ۹۹). شیوهٔ آرایهٔ گچی با لایهٔ طلایی‌رنگ روی آن در یزد و زنجان و فقط در بقعهٔ سیدرکن‌الدین، بقعهٔ سیدشمس‌الدین و گنبد سلطانیه اجرا شده است. یکی از ارزش‌های این آرایه، نادر بودن است. رنگ طلایی برروی آرایه‌های گچی قالبی که در داخل کاسه‌های مقرنس در غرفهٔ جلوی ایوان اجرا شده، دارای فناوری خاص و پیچیده‌ای است که به‌دلیل فرسایشِ به‌وجودآمده، به رنگ تیره درآمده است (حمزوی، ۱۳۹۹: ۲۴).

- **طنبی منقش:** طنبی به‌عنوان فضایی شاه‌نشین همیشه محمل تزئینات فاخر بوده است. جعفری در توصیف مدرسهٔ ابوالمعالی به طنبی منقش آن اشاره می‌کند (جعفری، ۱۳۳۸: ۱۰۲)؛ هرچند متون تاریخی شرحی بر نوع تزئینات طنبی منقش نمی‌دهند، ولی آرایه‌های یکی از پرکارترین طنبی خانه‌ها شامل مقرنس‌کاری، گچ‌بری و کاشیکاری است (کریمی، ۱۳۸۵: ۲۱۱). علاوه‌بر آن برخی از تزئینات مذکور در متون تاریخی قابل انطباق با آرایه‌های معماری مسکونی در دورهٔ آل‌مظفر است (میردهقان‌اشکذری و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۰۱).

- **چهارصفهٔ منقش:** به‌کارگیری فضای چهارصفهٔ تزئین‌دار در متون تاریخی فقط در مدرسهٔ کمالیه رؤیت می‌شود؛ این چهارصفه فضایی جدا از گنبدخانهٔ مدرسه بوده است، کاتب در ذکر این مدرسه بدین‌گونه می‌نویسد: «مدرسهٔ عالی نیکوست و درگاه رفیع و دو منار... و چهارصفهٔ منقش ازطرفین و قبه عالی...» (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۲۳). تزئینات چهارصفه پشت گنبدخانه کمالیه شامل کاشیکاری، گل‌بری و نقاشی روی گچ است (خادم‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۱۳). ویلبر از این فضای چهارصفه با عنوان بقعه یاد می‌کند و این‌گونه معرفی می‌کند: «این بقعه که خوب باقی‌نمانده، دارای کتیبه‌ای است که حروف آن به رنگ آبی است» (ویلبر، ۱۳۴۶: ۲۰۲).

- **گنبد منقش:** در هیچ‌یک از بناهای دورهٔ سلجوقی استفاده از اندود گچ و اجرای نقوش و کتیبه به شیوهٔ نقاشی در زیر گنبد مشاهده نمی‌شود؛ درحالی‌که این شیوه از قرن ۵ هـ.ق. در منطقهٔ یزد مرسوم بوده، در قرن ۸ هـ.ق. به اوج شکوفایی رسیده و تا قرن ۹ هـ.ق. ادامه می‌یابد (اصفهانی‌پور و خادم‌زاده، ۱۳۹۳: ۲۰۷). گنبد مدرسهٔ باوردیه علاوه‌بر کاشیکاری پوستهٔ بیرونی گنبد، پوستهٔ داخلی را نیز تزئین کرده بودند «آستانه مدرسه گنبد عالی برافراختند و پنجره آهنین بر شارع نهادند و آن گنبد را منقش کردند» (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۳۲). مدرسهٔ حافظیه نیز از این خصلت تبعیت می‌کند و بخش‌های زیادی از مدرسه را تزئینات فراگرفته بوده است. کاتب در ذکر مدرسه می‌نویسد: «این مدرسه‌ای عالی است و منقش، و در خلف صفه گنبد عالی منقش ساخته» (همان: ۱۳۳). فضای داخلی گنبدخانه‌های قرون ۷ و ۸ هـ.ق. یزد پوشیده از اندود گچ است و روی آن با استفاده از رنگ‌های متنوع به شیوهٔ آبرنگ، نقوش و کتیبه اجرا شده است. نوع طرح‌ها و رنگ‌ها به‌گونه‌ای است که درون فضا حس سنگینی توأم با آرامش و معنویت حاکم می‌شود. این نقوش اغلب شامل شمسه‌ای با رنگ‌های متنوع در مرکز گنبد و کتیبه‌های نقاشی‌شده به خط کوفی تزئینی و به‌رنگ آبی‌لاجوردی است (اصفهانی‌پور و خادم‌زاده، ۱۳۹۳: ۱۹۹).

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]
Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

جدول ۲. فهرست آرایه‌های مدارس تاریخی یزد ذکرشده در متون تاریخی (نگارنده، ۱۴۰۰).

Tab. 2. List of decorations of historical schools of Yazd mentioned in historical texts (Author, 2022).

تزئینات مدارس یزد	کاشیکاری	رکنیه، شمسیه، کمالیه، ضیاییه، غیاثیهٔ چهارمنار، قطبیه، قطبیهٔ سرپلوک، شهاب‌الدین قاسم‌طراز، حسینیان، عبدالقادریه، قطبیهٔ سرپلوک، باوردیه
	تزئینات نقاشی	کمالیه، قطبیه سرپلوک،
	چهارصفه منقش	کمالیه
	طنبی منقش	ابوالمعالی
	کتیبه‌نگاری	شمسیه، غیاثیهٔ چهارمنار، عبدالقادریه، امیرآخوریه، باوردیه، قطبیهٔ سرپلوک، رشیدیه
	مطلاکاری	حافظیهٔ اهرستان، قطبیه، حسینیان
	گنبد منقش	باوردیه، حافظیهٔ اهرستان

عملکرد مدارس تاریخی

درون عده‌ای از مدارس تاریخی یزد علاوه‌بر عملکرد آموزشی، فعالیت دیگری نیز درون آن‌ها جریان داشته است (جدول ۳). در برخی مدارس علاوه‌بر آموزش علوم دینی، خواندن قرآن به‌صورت مستمر رواج داشته است. داشتن عملکرد دارالحفاظ برعهدهٔ فضاهای طنبی، گنبدخانه و جماعت‌خانه بوده است. جعفری در شرح مدرسهٔ باوردیه می‌نویسد: «و مدفن خواجه صدرالدین احمد و پدربزرگوارش خواجه شمس‌الدین محمد در آن قبه است و صباح و رواح حافظان خوش‌الحان بر شفیر قبر بخواندن کلام ربانی قیام می‌نمایند» (جعفری، ۱۳۳۸: ۹۹). مدرسهٔ باوردیه به‌غیر از نقش دارالحفاظ، عملکرد دارالضیافه و پذیرایی از دراویش نیز داشته است. جعفری در شرح این مدرسه بدین‌گونه عنوان می‌کند: «و آش هر روزه جهت درویشان تعیین کردند» (جعفری، ۱۳۳۸: ۹۹)، در مدرسهٔ رکنیه نیز سفره‌اندازی برای عامهٔ مردم رواج داشته است (همان: ۸۶). یکی از اعمال مدرسهٔ محمودشاهی که در مقابل مدرسهٔ رکنیه بوده و به مدرسهٔ «صفوتیه» نیز مشهور بوده، اعدام ازطریق پرتاب از بلندی بوده است. کاتب دربارهٔ این مدرسه می‌نویسد: «شخصی را به‌حکم سیاست از مناراندا‌ختن فرمایین او را بر مناره این مدرسه برند، و از قفصه او پاره‌ای به جهت این امر بریده‌اند و آن کس را به زیراندازند» (کاتب، ۱۳۸۶: ۶۸)؛ البته درنظر گرفتن مدرسه به‌عنوان محل اجرای حدود شرعی قبلاً از این در مدرسهٔ عطاخان جریان داشته است. کاتب اشاره می‌کند که در زمان او این مدرسه، زندان شریعت بوده است (همان: ۶۰). انتخاب مدرسه به‌عنوان محل جشن و سرور یکی دیگر از عملکردهای این بناست. کاتب در ذکر مدرسهٔ حافظیه به بازدید «ابراهیم سلطان» از یزد و مدرسهٔ رکنیه اشاره می‌کند و بدین‌گونه از مدرسهٔ حافظیه یاد می‌کند: «و به التماس خواجه غیاث‌الدین محمدحافظ به مدرسهٔ حافظیه نزول فرمود و خواجه طوی[1] پادشاهانه بکشید و پنج طبق فلوری و نقره به رسم ساچق بیاورد» (همان: ۱۳۴). در مدرسهٔ رکنیه رصد زمان، آن‌را به مدرسه‌ای خاص مبدل می‌سازد. این بخش از مدرسه به‌قدری شهرت داشته که امروزه نیز حتی میدان‌گاه جلوی مدرسه به‌نام «وقت والساعت» نامیده می‌شود. در قسمت شمال حیاط ایوانی بود که دو مناره

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]

Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

جدول ۳. عملکرد مدارس تاریخی یزد (نگارنده، ۱۴۰۰).
Tab. 3. The function of historical schools in Yazd (Author, 2022).

عملکرد مدارس یزد	سفره‌اندازی و پذیرایی از مردم در مدرسه	رکنیه
	دارالحفاظ	باوردیه، قطبیه
	پذیرایی از دراویش، دارالضیافه	باوردیه، قطبیهٔ سرپلوک
	رصد وقت و ساعت	رکنیه
	طوی و ضیافت شاهانه	حافظیهٔ اهرستان

بالای آن قرار داشت. در بالای یکی از این مناره‌ها شکل مرغی ساخته شده بود که به دور خود می‌گشت و همیشه صورت آن رو به خورشید بود. در بالای منارهٔ دیگر برفراز میلهٔ آن بیرقی پنج مرتبه در روز به اهتزاز درمی‌آمد (ویلبر، ۱۳۴۶: ۱۷۳). از دوران پیش از سلجوقیان تدفین در مدارس ایران غیرمعمول نبود، شواهد به‌دست‌آمده از یزد حاکی از آن است که در سدهٔ چهاردهم میلادی، رسم یادشده به‌طور فزاینده‌ای رواج داشت (اوکین، ۱۳۸۶: ۵۵). مدارس یزد بیشتر به‌قصد آن‌که مدفنی برای بانی باشد ساخته می‌شد. این جزئی از خصوصیت معمارانهٔ آن دوره بوده و سازندگان از ابتدا بدین‌منظور گنبدخانه‌ای رفیع در کنار ایوان مدرسه برپا می‌کردند که محل دفن بانی شده است (خادم‌زاده، ۱۳۸۷: ۷۴). در بسیاری از مدارس آرامگاه بانیِ آن قرار داشت و این رسمی بود که به روزگار پیش از مغول مربوط می‌شد. تا هنگامی‌که امور وقفی مدرسه ادامه می‌یافت، بانی که در گنبدخانه و یا حیاط مدرسه مدفون بود، اطمینان می‌یافت که در کنار قبرش به نماز و تلاوت قرآن می‌پردازند (ویلبر و گلمبگ، ۱۳۷۴: ۸۳).

بانی مدارس تاریخی یزد

وجوهی از بنا با امیال و مقدورات بانی و نیازمندی و شرایط استفاده‌کنندگان از بنا شکل می‌گیرد (ویلبر و گلمبگ، ۱۳۷۴: ۸۸). طیف بانیان مدارس دورهٔ آل‌مظفر یزد شامل خانوادهٔ سلطنتی، امیران و وزیران، طبقات اداری و اشراف لشکری و خیرین است (جدول ۴). این مدارس که برای تعداد کمی از دانشجویان ایجاد می‌شد بیشتر به‌قصد آن‌که بعداً مدفن بانی شود، ساخته می‌شد و برای همین هم در تاریخ یزد هیچ‌یک از افراد مدرسه‌ساز دو مدرسه نساخته‌اند (خادم‌زاده، ۱۳۸۷: ۷۵). «شاه‌یحیی» به‌عنوان یکی از سلاطین آل‌مظفر سعی و تلاش خود را وقف احداث بناهای مذهبی مانند مدرسه و مسجد و غیرمذهبی مانند باغ‌ها و بازارها می‌کرد. شاه یحیی دو مدرسه به‌نام «نصرتیه» در کنار خانقاه جدش «محمد مظفر» ساخت (کاتب، ۱۳۸۶: ۸۰). سنت حمایت زنان سلاطین از معماری یزد دارای پیشینهٔ قبلی است. در این دوران علاوه‌بر این‌که مادر شاه‌یحیی مدرسهٔ خاتونیه را ایجاد می‌کند، عمهٔ او خانزاده‌خاتون مدرسه‌ای در جنب مزار «شیخ تقی‌الدین دادا» برپا می‌کند (جعفری، ۱۳۳۸: ۱۰۴). برجسته‌ترین وزیر دورهٔ ایلخانی، یعنی رشیدالدین فضل‌الله همدانی علاوه‌بر ساخت مدرسهٔ رشیدیه، بازاری به‌نام «کاغذیان» که عملکردی همگون با این نهاد آموزشی داشته نیز در مجاورت مدرسه ایجاد نموده است (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۲۲). بانی مدرسهٔ حافظیهٔ اهرستان، «خواجه غیاث‌الدین محمدحافظ» که وزیرالوزراء در دورهٔ «امیرزاده اسکندر عمرشیخ» بوده، بوده است (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۳۳). بناهای یزد یادآور حدود حمایت هنری هم ازسوی مقامات عالی‌رتبهٔ محلی و هم ازسوی نمایندگان دربار هستند (اوکین، ۱۳۸۶: ۱۷۸). به‌دلیل صلح و آرامش

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]
Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

جدول ۴. جدولی از بانیان مدارس تاریخی یزد (نگارنده، ۱۴۰۰).

Tab. 4. A table of founders of historical schools in Yazd (Author, 2022).

نام بنا	بانی	تاریخ ساخت	منابع
مدرسهٔ ابوالمعالی	خواجه حاجی‌ابوالمعالی	۷۸۷ ه.ق.	جامع مفیدی، ج ۳: ۶۵۸؛ تاریخ یزد: ۱۰۳؛ تاریخ جدید یزد: ۱۳۰
مدرسهٔ اصیلیه دهوک	اصل‌الدین محمدبن مظفرعقیلی	۷۳۷ ه.ق.	جامع مفیدی، ج ۳: ۶۵۸؛ تاریخ یزد: ۱۰۳؛ تاریخ جدید یزد: ۱۳۱
مدرسهٔ حسینیان	شرف‌الدین حسینی	۷۲۶ ه.ق.	تاریخ جدید یزد: ۱۲۴؛ تاریخ یزد: ۱۰۱
مدرسهٔ خاتونیه	شاه‌خاتون مادر شاه‌یحیی	۷۸۷ ه.ق.	تاریخ جدید یزد: ۱۲۵؛ تاریخ یزد: ۱۰۶
مدرسهٔ خانزاده	مهداولیاء خاتون	۷۸۶ ه.ق.	تاریخ جدید یزد: ۸۸؛ تاریخ یزد: ۱۰۵
مدرسهٔ رشیدیه	خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی	۷۱۵ ه.ق.	تاریخ جدید یزد: ۱۲۱؛ تاریخ یزد: ۹۲
مدرسهٔ رکنیه	سیدرکن‌الدین محمد قاضی	۷۲۵ ه.ق.	تاریخ یزد: ۸۱؛ تاریخ جدید یزد: ۱۱۲
مدرسهٔ شمسیه	سیدشمس‌الدین	۷۳۳ ه.ق.	جامع‌الخیرات: ۱۱۴، ۱۲۴، ۱۵۴؛ تاریخ جدید یزد: ۱۱۸
مدرسهٔ شهاب‌الدین‌طراز	خواجه شهاب‌الدین قاسم‌طراز	۷۳۷ ه.ق.	جامع‌مفیدی، ج ۳: ۲۵۲؛ تاریخ جدید یزد: ۱۲۵
مدرسهٔ صاعدیه	رکن‌الدین صاعد	۷۶۲ ه.ق.	جامع‌مفیدی، ج ۳: ۱۵۴؛ تاریخ یزد: ۱۰۴؛ تاریخ جدید یزد: ۱۲۴
مدرسهٔ ضیاییه	سید ضیاءالدین حسین رضی	۷۰۵ ه.ق.	تاریخ یزد،ص۹۴ تاریخ جدید یزد،ص۱۲۲
مدرسهٔ عبدالقادریه	خواجه عبدالقادربن محمدسریر اشکذری	۷۳۴ ه.ق.	جامع‌مفیدی، ج ۳: ۲۵۲؛ تاریخ یزد: ۹۷؛ تاریخ جدید یزد: ۱۲۸
مدرسهٔ غیاثیه چهارمنار	سیدعلی بن غیاث‌الدین علی عقیلی	۷۴۰ ه.ق.	تاریخ جدید یزد: ۱۲۷؛ تاریخ یزد: ۹۶
مدرسهٔ گنبدشیخ کبیر	امیرغیاث‌الدین محمود بن قطب‌الدین سلیمان	۷۸۱ ه.ق.	تاریخ یزد: ۱۰۰
مدرسهٔ کمالیه	خواجه کمال‌الدین ابوالمعالی	۷۲۰ ه.ق.	تاریخ جدید یزد: ۱۲۳؛ تاریخ یزد: ۹۳
مدرسهٔ میرآخوریه	محمد بن قاسم بن سعید	۷۵۹ ه.ق.	تاریخ جدید یزد: ۱۲۹؛ تاریخ یزد: ۱۰۲
مدرسهٔ نصرتیه	نصرةالدین شاه‌یحیی	۷۸۷ ه.ق.	تاریخ جدید یزد: ۱۲۵؛ تاریخ یزد: ۱۰۵
مدرسهٔ غیاثیه سرریگ	امیرغیاث‌الدین علی	۷۶۷ ه.ق.	تاریخ یزد: ۹۵؛ تاریخ جدید یزد: ۱۲۶
مدرسهٔ حافظیه نوغاباد	خواجه غیاث‌الدین محمدحافظ رازی	۷۱۲ ه.ق.	تاریخ یزد: ۹۸؛ تاریخ جدید یزد: ۱۳۳
مدرسهٔ باوردیه	شمس‌الدین محمد و خواجه زین‌الدین علی	۸۴۲ ه.ق.	تاریخ یزد: ۹۹؛ تاریخ جدید یزد: ۱۳۲
مدرسهٔ قطبیه	قطب‌الدین محمد بن حاجی‌عماد	۷۸۷ ه.ق.	تاریخ یزد: ۱۰۰؛ تاریخ جدید یزد: ۱۳۱؛ جامع‌مفیدی، ج ۳: ۶۵۹
مدرسهٔ قطبیه قاسمیه	خواجه‌علی قاسمان	۸۳۲ ه.ق.	تاریخ یزد: ۱۰۲؛ تاریخ جدید یزد: ۱۰۳
مدرسهٔ ضیائیه سرپلوک	خواجه ضیاءالدین محمد دادویان	۷۸۸ ه.ق.	تاریخ یزد: ۱۰۳؛ تاریخ جدید یزد: ۱۲۹
مدرسهٔ یوسف‌چهره	یوسف بن حاجی‌حلبی	۸۳۴ ه.ق.	تاریخ جدید یزد: ۱۳۱

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]
Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

ایجادشده در این دوره، سازندگی که از دورهٔ آل‌کاکوئیه آغاز شده بود، در این زمان به اوج خود رسید و هرکس به فراخور حال خود بنایی بر آن افزود (خادم‌زاده، ۱۳۸۷: ۷۴). در سایهٔ همین امنیت، بیشتر مدارس ساخته‌شده در این دوران توسط خیرین و خواجگان متمول ساخته شده است.

بحث و تحلیل

به‌عقیدهٔ «سعیدی‌کیا» الگوی طراحی مدارس ایلخانی به‌صورت دوایوانی بوده و از ویژگی‌های آن می‌توان به جریان فضایی بدون مانع و به‌شکل گردشی در اطراف حیاط اشاره کرد (سعیدی‌کیا، ۱۳۹۷: ۹۴). رعایت اصل درون‌گرایی در طراحی ساختمان، به‌طوری‌که هیچ‌گونه ارتباط بصری بین فضاهای داخلی و خارجی مدارس وجود نداشته باشد، استفاده از ایوان در بنا و تأکید بر آن ازنظر ساختاری و نمایی، اهمیت وجود نمازخانه در مدرسه و ایجاد یک محراب در آن، ایجاد حجره‌های مجزا و اختصاصی برای اسکان طلاب و انتظام فضاها و عناصر ساختمانی گرداگرد یک حیاط مرکزی، ازجمله ویژگی‌هایی است که «اکبری» برای مدارس ایلخانی نام می‌برد (اکبری، ۱۳۹۰: ۸۹). به‌نظر «هیلن‌براند» تنوع شکل‌های ارائه‌شده توسط معدود مدارس باقی‌ماندهٔ ایلخانی دلالت‌بر این امر دارد که در این دوره یک نوع غالب و مسلط از مدرسه در کل ایران وجود ندارد (هیلن‌براند، ۱۳۸۳: ۲۲۶)؛ ولی براساس نظر ویلبر وجود مدارسی مانند سیدرکن‌الدین، شمسیه و کمالیه که در شهر یزد قرار دارند ما را قادر می‌سازد که وجود مکتب ساختمانی یزد را بپذیریم؛ همچنین در دورهٔ ایلخانی فقط در یزد و ناحیهٔ آذربایجان تنوعات محلی کاملاً آشکار است و می‌توان گفت که این نواحی سبک محلی مخصوص به‌خود داشتند (ویلبر، ۱۳۴۶: ۳۶). به‌عقیدهٔ ذاکرعاملی و همکارش وقتی در سال ۷۱۸ هـ.ق. حاکمان مظفری حکومت را از اتابکان تحویل گرفتند، معماری یزد تسلسل یافت و بر پایهٔ علم هزارساله با حمایت سردمداران محلی که در کشور به‌عنوان یکی از مطرح‌ترین قدرت‌ها نمود داشتند، سبکی بنیان نهاده شد که خلوص کامل ایرانی، بری از سلایق ترک، مغول، عرب و افغان را ارائه می‌نماید؛ شیوه‌ای که می‌توان آن‌را «سبک مظفری» نام نهاد (ذاکرعاملی و اسفنجاری، ۱۳۸۵: ۲۰۷).

معماری مدارس یزد هرچند ازلحاظ تشکیلات فضایی، فنی، تزئین و رعایت اصول زیباشناختی متجانس هستند و با سبک‌های شاهی و مرکزی تفاوت دارند، لیکن یک نوع آگاهی از آن سبک‌ها را منعکس می‌سازند (ویلبر و گلمبگ، ۱۳۷۴: ۲۶۲). محور طراحی مدارس تدفینی در یزد، گنبدخانه است؛ به‌همین دلیل مدارس یزد با گنبدخانه تشخص پیدا می‌کنند و در برخی مدارس مانند مدرسه حسینیان تنها به ساخت یک گنبدخانه بسنده نموده‌اند. برخی مدارس ابتدا به‌صورت قبه یا طنبی بودند و بعدها فضاهای مدرسه به آن الحاق شده است. کاتب در ذکر مدرسهٔ قطبیه سرپلوک بدین‌صورت تحولات آن‌را شرح می‌دهد: «و طنبی جهت مقبره خود در جنب آن برآورده، و چون فرزند خلف او خواجه قطب‌الدین محمود به یزد آمد باغی که در خلف مسجد و مقبره بود درختان قلع کرد و مدرسهٔ عالی دوطبقه مزین به کاشی و نقاشی بساخت» (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۳۰). به‌طورکلی می‌توان گفت که اتاق مربع‌شکل و یا مستطیل گنبددار، واحد اساسی این نوع طرح است که به آن واحدهای بیشتری را می‌توان افزود (ویلبر و گلمبگ، ۱۳۷۴: ۱۲۳). گنبدخانهٔ مدارس دورهٔ آل‌مظفر برگرفته‌شده از معماری دورهٔ قبل خود، یعنی اتابکان هستند. سبک معماری دورهٔ ایلخانان مستقیماً از سبک آثار ساختمانی دورهٔ سلجوقی اقتباس شده است (ویلبر، ۱۳۴۶: ۳۳). دومین توسعه که از ویژگی‌های بسیاری از مدارس در سدهٔ پانزدهم میلادی است آرامگاه گنبدی است (اوکین، ۱۳۸۶: ۵۵). گنبد برخی مدارس دورهٔ تیموری یزد با کاشی پوشیده شده است. در دورهٔ تیموری ثروت بیش‌ازحد صرف گنبدخانه‌های داخل مدارس می‌شد. تزئین داخلی آن‌ها از بالاترین کیفیت برخوردار بود و گنبدهای گرد، برجسته و کاشیکاری‌شده‌ای که برروی بام مدارس قرار دارد،

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]
Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

خواست اغلب حامیان هنر را برمی‌آورد؛ بدین‌ترتیب که علاوه‌بر دیندار بودن آنان شکوهشان را نیز می‌نمایاند (اوکین، ۱۳۸۶: ۵۶).

علاوه‌بر مدارس محلی برخی مدارس در خارج از شهر یزد طرح‌اندازی می‌شده است. متون تاریخی یزد شواهدی برای به‌کارگیری طراحی مدرسه قبل از اجرا ارائه می‌دهد؛ برای نمونه در مدرسهٔ شمسیه کاتب ذکر می‌کند: «چون امیر شمس‌الدین محمد در تبریز استقلال یافت طرح مدرسه و دارالسیاده و چهار منار و خانقاه و بازار بینداخت و به یزد فرستاد» (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۱۸)؛ هرچند به‌نظر اوکین، این امر به‌تنهایی متضمن آن نیست که نقشه‌های کف را برروی کاغذ کشیده، بلکه صرفاً بدین‌معنی است که ابعاد ساختمان را برروی محل مشخص کرده بودند (اوکین، ۱۳۸۶: ۷۸)؛ مثال دیگر برای طراحی مدارس، می‌توان به مدرسهٔ غیاثیهٔ چهارمنار اشاره نمود که طرح‌اندازی آن در شهر شیراز بوده است (جعفری، ۱۳۳۸: ۹۶). این رویکرد باعث می‌شده شاهد انواع نقشه‌ها و تزئینات در شهر یزد باشیم. یکی از مدارس یزد با نقشه متفاوت مدرسهٔ غیاثیه چهارمنار بوده است. این مدرسه که به «بقاع‌ثلاث» مشهور بوده با خانقاه و مسجد ساخته شده است. کاتب دربارهٔ این بنا چنین می‌نویسد: «این مدرسه مسدس مروح است و تمام به کاشی کرده و دو طبقه ساخته، و جفتی مناره دو قفصه با غایت بلندی بر درگاه مدرسه نصب کرده» (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۲۷). ساخت مدارس با نقشهٔ شش‌ضلعی در دورهٔ تیموری نیز پیگیری می‌شود؛ به‌طوری‌که «مستوفی‌بافقی» در توصیف امامزاده‌جعفر محمد به مدرسه‌ای اشاره می‌کند که توسط «خواجه‌احمدفراش» ساخته شده است. شرح مستوفی بدین‌صورت روابط فضایی مدرسه را مشخص می‌کند: «در سال اربع و خمسین و ثمانمائه خواجه‌احمدفراش... قطعه زمین خلف ساباط را داخل نموده عمارات امیرمعین‌الدین اشرف را منهدم ساخته طرح مدرسه عالی به‌شکل مسدس انداخت و در را بر شاه‌نشین مفتوح ساخت و دو در دیگر یکی به جانب شرق و دیگری به‌طرف غرب گشاد و حجرات به‌جهت سکنی خدام و فقرا بنا نموده آشخانه ساخت» (مستوفی‌بافقی، ۱۳۸۵: ۵۲۷). در این گونه مدارس کانون طراحی بنا حیاط ساختمان است و محورهای حیاط، نقشهٔ طرح را مشخص می‌کنند. فضاها با اصول تکرار و تقارن و پیوستگی پیرامون حیاط جمع شده‌اند (ویلبر و گلمبگ، ۱۳۷۴: ۱۲۴). آثار سازماندهی خطی در بسیاری از مدارس یزد، مانند مدرسه‌های قاسم‌طراز، رکنیه و کمالیه نیز رؤیت می‌شود. مدرسهٔ شمسیه از طرح پخته‌تر و کاملاً ترکیب‌یافته اجرا شده است؛ به‌صورتی‌که هر نیمه از این مدرسه بازتاب نیمِ دیگر آن است. ایوان سردر، خبر از محوری می‌دهد که بدون انقطاع به مقبرهٔ مربع‌شکل که مجاور مدرسه منتهی می‌شود و از پشت آن جلو می‌زند (هیلن‌براند، ۱۳۸۳: ۲۲۷).

یکی از ویژگی‌های منحصربه‌فرد مدارس تاریخی یزد وجود فضای سبز در پشت مدرسه است. این باغچه‌های مشجر که با صفت «خلف» در متون تاریخی آمده است، یک الگو-گونه[۲] است که در ساختمان‌های متفاوتی مانند خانه‌ها به‌کار رفته است (معماریان،۱۳۹۹: ۱۷). ارتباط بین معماری مدرسه و خانه همیشه وجود داشته است. به‌نظر «گدار» تداوم سنتی پیوسته‌ای بین مدارس و خانه‌های قرون‌وسطی وجود دارد (هیلن‌براند، ۱۳۸۳: ۱۷۵). شواهد ارتباط بین مدرسه و خانه هم در متون تاریخی وجود دارد و هم در واقعیت ملموس؛ برای نمونه، «خادم‌زاده» در شرح خانهٔ آقا به اهمیت و کاربری بنا اشاره نموده و متذکر شده این بنا احتمالاً مدرسه بوده است (خادم‌زاده، ۱۳۸۷: ۷۶). اتصال مدرسه به خانهٔ بانی آن، امری معمول بود و گاه خود خانه تبدیل به مدرسه می‌شد (هیلن‌براند، ۱۳۸۳: ۱۷۴)؛ پس می‌توان شاهد سرایت یک خصیصه و دلایل وجودی آن از یک کاربری به کاربری دیگر باشیم. استقرار خانه‌های مظفری در شرایط گرم و خشک فلات مرکزی، احداث قنوات فراوان در دورهٔ آل‌مظفر، خاک مساعد کشاورزی منطقه و ایجاد بستری آرام برای شکوفایی معماری، زمینه را برای ظهور فضای باز سبز در خارج از حجم ساختمان خانه در دورهٔ آل‌مظفر فراهم

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]

Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

نمود. خانه‌باغ‌های مظفری برخلاف سیاق رسمی، متناسب با شرایط آب‌وهوایی منطقهٔ یزد شکل می‌گیرد و ویژگی عمدهٔ آن، بومی بودن آن بوده است (امامی‌میبدی، ۱۳۹۹: ۴۴۸). مدارس تاریخی یزد هرچند به‌لحاظ سازمان و نظام آموزشی از مدارس نظامیه تبعیت می‌نمودند (قدردان و وثیق، ۱۳۹۵: ۴۳)، ولی به‌لحاظ سازمان فضایی و کالبدی بسیار متفاوت با مدارس نظامیه هستند؛ وجود باغ مشجر در پشت مدرسه یکی از افتراق‌های مدارس یزد هست. به‌بیانی دیگر، مدارس محلی یزد را شاید بتوان حلقهٔ واسط بین مدارس بدون فضای سبز مانند برخی نظامیه‌ها و مدارس تیموری-صفوی با باغ‌های بزرگ دانست. مقیاس کوچک مدارس این دوران یکی دیگر از ویژگی‌های معماری آموزشی بومی هست. مساحت محدود مدارس شهر یزد باعث قابلیت‌هایی نیز شده است. محدودیت‌های ابعادی حیاط در خانه‌های دورهٔ آل‌مظفر امکان شکل‌گیری فضای سبز در داخل آن‌را از بین می‌برد؛ چراکه وجود این عناصر باعث اشغال فضای داخلی حیاط می‌شد و در نتیجه نبود آسایش ساکنان را به‌همراه داشت (میردهقان و زارعی، ۱۳۹۵: ۱۴)؛ بنابراین، یکی از دلایل برای شکل‌گیری باغچهٔ مشجر پشت مدرسه، اندازهٔ محقر آن است. این ویژگی حیاط در مساجد این دوره نیز رؤیت می‌شود. دلایل زیادی برای توجیه این ویژگی ارائه شده است؛ «اسفنجاری» برای مساجد دورهٔ آل‌مظفر به مقیاس عملکردی آن اشاره می‌کند و می‌نویسد که این مساجد معمولاً به‌عنوان مسجد جامع درون محله‌ای بوده و به‌عنوان مسجد جمعه که پذیرای جمع کثیری از مردم و اهالی محلات دیگر شهر باشد عمل نمی‌کرده است (اسفنجاری، ۱۳۸۴: ۲۷)؛ همچنین این ویژگی در خانه‌های آل‌مظفر نیز رعایت شده است (ذاکرعاملی و اسفنجاری، ۱۳۸۵: ۱۶۵). این واقعیت که همگی آن‌ها ساخته شده‌اند تا به یک مذهب خدمت کنند، ممکن است توضیح قانع‌کننده‌ای برای این امر باشد، ولی احتمالاً دلایل دیگری برای این تمایل وجود دارد؛ برای مثال، شاید این مدارس برای پاسخ به نیازهای بلاواسطه محلی خود بوده‌اند، یا این‌که ممکن است، به‌جای آن‌که صرفاً مدرسه باشند، بیشتر نمازخانه‌هایی برای کاربرد روزانه مردم محل بوده‌اند، تا مدارس دینی به تمام معنی کلمه (هیلن‌براند، ۱۳۸۳: ۱۸۹). بعضی از بانی‌های مدارس یزد، بناهای زیادی را اعم‌از مسجد، قنات، خانقاه و بسیاری دیگر را برای رفاه حال مردم ساخته‌اند و در اکثر موارد در مدارس، گنبدی بلند برای آن درنظر گرفته‌اند که محل دفن بانی شده است (خادم‌زاده، ۱۳۸۷: ۷۵). شاید خطا باشد که فرض شود مدرسه باید همیشه با عملکرد آموزش و اسکان مرتبط باشد؛ درواقع، از آنجاکه مدارس به تعداد بسیار ساخته می‌شدند، احتمال دارد اکثر آن‌ها برای پاسخ‌گویی به نیاز طلاب بومی ساخته شده باشند؛ زیرا که نیازمند اسکان در بنا نبوده‌اند (هیلن‌براند، ۱۳۸۳: ۲۱۹).

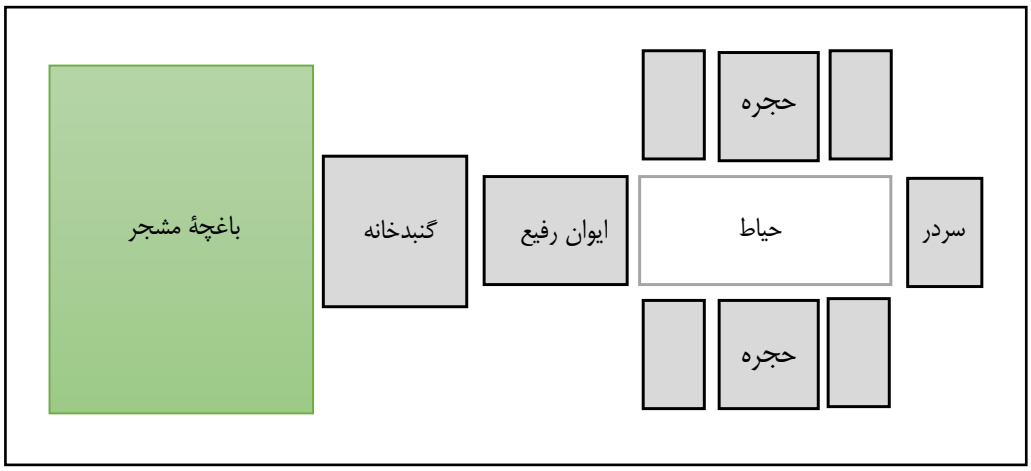
ایوان یکی دیگر از فضاهای مدارس این دوران است که با خصلت رفیع در متون تاریخ آمده است. ایوان که میراث معماری سرزمین ماست، در دورهٔ آل‌مظفر در منطقه به اوج رفعت و شکوه خود می‌رسد (ذاکرعاملی و اسفنجاری، ۱۳۸۵: ۱۸۱). در ساختمان‌های دورهٔ ایلخانی اهمیت زیادی به عمودیت و ظرافت اشکال منتخب داده شده است و با مقایسه با آثار ساختمانی سلجوقی، نسبت اتاق‌ها تغییر داده شده و اتاق‌ها ازنظر بلندی، نسبت به اندازهٔ افقی‌شان، بلند شده‌اند (ویلبر، ۱۳۴۶: ۳۵). در دورهٔ تیموری ایوان مجوف‌تر شده و ارتفاع سردر ایوان به تناسبی بلند اوج گرفته و مانند نشانه‌هایی از دور قابل تشخیص است (ویلبر و گلمبگ، ۱۳۷۴: ۱۱۴). معمولاً مدارس یزد در هماهنگی با الگوهای خانه و مسجد دارای یک صفهٔ بزرگ بوده و سه جبههٔ دیگر ساختمان در یک تراز و پایین‌تر از صفه احداث شده‌اند. این برافراشتگی ایوان منجر به شکل‌گیری عملکرد ایوان به‌عنوان عمارت بادگیر می‌گردد (ذاکرعاملی و اسفنجاری، ۱۳۸۵: ۱۸۴).

با توجه به این‌که تغییر در قالب‌های معماری از دورهٔ مظفریان تا تیموریان با انتقالی تدریجی پدید آمد و با تغییرات بنیادی سبکی همراه نبود (اوکین، ۱۳۸۶: ۷۹)، می‌توان یک الگوی کلی را برای مدارس تاریخی ارائه نمود. هیلن‌براند نیز مدرسهٔ شمسیه را نمونهٔ بی‌مانند و آراسته‌ای از روح

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]
Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

کلی مدارس قرن چهاردهم میلادی یزد نام می‌برد (هیلن‌براند، ۱۳۸۳: ۲۲۷). این مدرسه که در شهر تبریز طراحی شده است، مدرسه‌ای است که نسبتاً سالم باقی‌مانده، ولی نمی‌تواند الگوی مدارس یزد را به‌صورت کامل ارائه دهد؛ زیرا تأثیر معماری و آرایه‌های مکتب تبریز بر این مدرسه انکارناپذیر است (امامی‌میبدی، ۱۳۹۹: ۶۷). نگارنده با توجه به مدارس باقی‌مانده همچون مدرسه‌های طراز، کمالیه و رکنیه و با کمک از متون تاریخی یک الگوی کلی برای مدارس ارائه نموده است (نمودار ۱)

نمودار ۱. الگوی کلی مدارس دورهٔ آل‌مظفر و تیموری یزد براساس منابع تاریخی (نگارنده، ۱۴۰۰).
Diag. 1. The general model of Al-Muzaffar and Timuri schools in Yazd based on historical sources (Author, 2022).

نتیجه‌گیری

ساخت مدارس دورهٔ آل‌مظفر و تیموری یزد در ادامهٔ سنت مدرسه‌سازی که از دورهٔ آل‌کاکوئیه شروع شده بود، تداوم می‌یابد. سرعت مدرسه‌سازی شهر یزد در دورهٔ آل‌مظفر بسیار شدت می‌گیرد، ولی در دورهٔ تیموری تعدیل می‌شود. دغدغهٔ مدرسه‌سازی در این دوران شامل اقشار مختلف جامعه از طبقهٔ اشرافی و سلطنتی تا علمای مذهبی می‌شود و همگی در انجام این سنت شریف دست دارند. این مدارس بیشتر برای محل تدفین بانی پس از مرگ ساخته می‌شده است و در جهت مشروعیت‌سازی آرامگاه، گنبدی‌شکل بوده است. به‌همین دلیل، گنبدخانه جزء لاینفک مدارس یزد است و در برخی مدارس به ساخت همین حداقل اکتفا نموده‌اند. اندام‌هایی مانند صفهٔ بلند و کشیده، مناره‌های جفتی برروی سردر، طنبی و گنبد معمولاً آرایه‌دار، حیاط مرکزی، باغچهٔ مشجر در انتهای ساختمان بخشی از فضاهای مدارس این دوران هستند. به‌کارگیری ساختار بومی، روش‌های تزئین بومی در گنبدخانه و طنبی، سازوکارهای معماری محلی همگی به این مدارس جلوهٔ ناحیه‌ای می‌بخشد. مدارس این دوران که دارای ریشه‌های محلی و بومی است، بعضی از ویژگی‌های معماری و آرایه‌ای خود را از دوران آل‌کاکوئیه و اتابکان وام گرفته است. با توجه به مدارس باقی‌مانده و با کمک از متون تاریخی می‌توان یک الگوی کلی برای مدارس ارائه نمود (نمودار ۱). مدارس همانند مساجد و خانه‌های این دوران دارای الگوی مشابهی هستند؛ هرچند فضاهای مشترکی نیز بین این عملکردها وجود دارد. وجود ایوان بلند و رفیع که معمولاً در جبههٔ جنوبی قرار دارد، حیاط کوچک و فشرده، گنبدخانه یا طنبی در کنار یا پشت ایوان جنوبی، تقسیمات سه‌قسمتی مشابه مساجد در بدنهٔ رو به حیاط، وجود باغ خلفی در پشت ایوان یا گنبدخانه در مشابهت با خانه‌ها یا خانقاه‌ها، وجود ساختار خطی در سازمان‌دهی فضایی و موارد عدیدهٔ دیگر، همگی در تأیید این مشابهت الگویی است. سنت و الگوی ساخت این مدارس پس از اشباع شدن مدرسه‌سازی در دورهٔ تیموری

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]
Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

به فراموشی سپرده می‌شود. مطالعات و پژوهش‌های این تحقیق قابلیت تسری به دورۀ صفوی تا قاجار نیز دارد تا از رهگذر آن شناخت دقیق از معماری و شیوۀ مدرسه‌سازی یزد در طول تاریخ حاصل شود.

پی‌نوشت

۱. «طوی» به‌معنای «اردو»، «اردوگاه» یا «مجموعۀ چادرها» بوده است و بعدها معنای «اجتماع»، «گردهم‌آیی»، «جشن» و به‌ویژه «جشن عروسی» یافته است. کاتب در جایی دیگر این واژه را به‌کار می‌برد و می‌نویسد: «و چون نزدیک قم رسید اکابر و امرای قم از وضیع و شریف با استقبال آمدند و مهداعلی‌بیکه را به قم بردند و شهر را آئین بستند و طوی‌های خسروانه کشیدند» (کاتب، ۱۳۸۶: ۲۰۶)؛ و در جایی دیگر به جشن‌های نوروز اشاره می‌کند: «چون اول فروردین ماه جلالی روز یک‌شنبه درآمد پادشاه سعید فرمود که به دستور تحویل سال امرا و اکابر را طوی دادند» (همان: ۲۱۶).

۲. «گونه-الگو» به‌معنای -کاربرد گونه‌هایی با کارکردی خاص و رایج در یک دورۀ معین- است. به‌نظر «معماریان» معماران ایرانی در هر دوره و برای هر کارکرد از گونه-الگو بهره می‌بردند (ن. ک. به: معماریان، ۱۳۹۹).

کتابنامه

- اسفنجاری، عیسی، (۱۳۸۴). «پژوهش مسجد جامع ده‌نو میبد». مجلۀ اثر، ۳۹-۳۸: ۵۳-۳.

اصفهانی‌پور، فائزه؛ و خادم‌زاده، محمدحسن، (۱۳۹۳). «واکاوی تحولات آرایه‌های داخلی گنبد در شیوۀ یزد و تأثیرات آن بر سایر بناها در ایران». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۴ (۷): ۲۱۱-۱۹۳.

- افشار، ایرج، (۱۳۵۴). یادگارهای یزد. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.

- اکبری، زینب، (۱۳۹۰). معماری مدارس علوم دینی دورۀ قاجار شهر تهران. تهران: آرمان شهر.

- امامی‌میبدی، داوود، (۱۳۹۹). «بررسی فضای سرابستان در خانه‌های آل‌مظفر (ایلخانی) یزد». مجلۀ اثر، ۴۱ (۴): ۴۳۶-۴۵۳.

- اوکین، برنارد، (۱۳۸۶). معماری تیموری در خراسان. ترجمۀ علی آخشینی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان‌قدس رضوی.

- بلالی‌اسکویی، آزیتا؛ کی‌نژاد، محمدعلی؛ و نقره‌کار، عبدالحمید، (۱۳۸۹). «طرح فرضی «ربع» و «شهرستان» رشیدی». نشریۀ صفه، ۲۰ (۲): ۷۶-۵۱.

- بلوم، جاناتان ام، (۱۳۹۱). دانش‌نامۀ هنر و معماری ایرانی براساس فرهنگ هنر گروو. ترجمۀ صالح طباطبایی، تهران: فرهنگستان هنر.

- ترکمنی‌آذر، پروین، (۱۳۸۶). «مراکز علمی ایران در دورۀ ایلخانان». تاریخ اسلام، ۲۹: ۳۲-۷.

- جعفری، جعفربن حسن جعفری، (۱۳۳۸). تاریخ یزد. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- حسینی‌یزدی، سیدرکن‌الدین، (۱۳۴۱). جامع‌الخیرات. به‌کوشش: محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، تهران: فرهنگ ایران‌زمین.

- حمزوی، یاسر، (۱۳۹۹). «مطالعۀ ساختارشناسی رنگ‌دانه‌های تزئینی کتیبۀ گچی ایوان بقعۀ سیّدشمس الدّین یزد». نشریۀ اقلیم گرم و خشک، ۱۲: ۴۲-۲۴.

- خادم‌زاده، محمدحسن، (۱۳۸۷). معماری دورۀ آل‌مظفر یزد. تهران: نشر همپا با مشارکت اداره کل میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان یزد.

- خادم‌زاده، محمدحسن، و حبیبی، سیدمحسن، (۱۳۹۳). «طبقه‌بندی تاریخ معماری و شهرسازی در ایران تدوین عناوین، معانی و مفاهیم». معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، ۱۳: ۲۲-۱۳.

- ذاکرعاملی، لیلا؛ و اسفنجاری، عیسی، (۱۳۸۵). «خانه‌های مظفری میبد». میبد شهری که هست، به‌کوشش: عیسی اسفنجاری‌کناری، تهران: اداره میراث‌فرهنگی و گردشگری و پایگاه پژوهشی میراث‌فرهنگی شهر تاریخی میبد: ۲۰۸-۱۵۷.

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]
Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

- رئیس‌السادات، تهمینه؛ عباسی، جواد؛ و مرادی‌نسب، حسین، (۱۳۹۰). «نقش آل‌مظفر در تمدن اسلامی». تاریخ در آینهٔ پژوهش، ۸ (۲): ۱۰۶-۸۳.
- ستوده ، حسینقلی، (۱۳۴۶). تاریخ آل‌مظفر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- سرآبادانی‌تفرشی، اکرم، (۱۳۸۹). «نظری بردستاوردهای فرهنگی و تمدنی آل‌مظفر». نامهٔ تاریخ پژوهان، ۲۲: ۱۰۷-۶۹.
- سعیدی‌کیا، ندا، (۱۳۹۷). «سیر تحول معماری مدارس ایران در گذر زمان». معماری‌شناسی، ۱ (۱): ۶-۱.
- سلطانزاده، حسین، (۱۳۹۰). فضای ورودی در معماری سنتی ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، چاپ دوم.
- شمسه، شرکت مهندسان مشاور، (۱۳۸۵). «گزارش مطالعات ثبت شهرتاریخی یزد در فهرست آثار ملی». پایگاه میراث‌فرهنگی شهر یزد.
- شیشه‌بری، طاهره؛ عابداصفهانی، عباس؛ و فرهمندبروجنی، حمید، (۱۳۹۱). «شناخت مواد و فنون دیوارنگاری پنج بنای دورهٔ ایلخانی شهریزد». نشریه مرمت آثار و بافت‌های تاریخی فرهنگی، ۲ (۴): ۱۱۲-۹۷.
- طاهری، ابوالقاسم، (۱۳۴۷). تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران. لندن، بی‌نا.
- قدردان‌قراملکی، رضا؛ و وثیق، بهزاد، (۱۳۹۵). «مفهوم آموزش و تأثیر آن در معماری مدارس اسلامی (مقایسهٔ تطبیقی مدارس سلجوقی و صفوی). فصلنامهٔ پژوهش‌های معماری اسلامی، ۱۲: ۵۸-۴۰.
- کاتب، احمد بن حسین بن علی، (۱۳۸۶). تاریخ جدید یزد. تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم .
- کریمی، امیرحسین، (۱۳۸۵). «نقش‌برجسته‌های گلی گونه‌ای خاص از تزئینات معماری میبد». در: میبد شهری که هست، به‌کوشش: عیسی اسفنجاری‌کناری، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی و گردشگری، پایگاه پژوهشی میراث‌فرهنگی شهر تاریخی میبد: ۲۳۸-۲۱۱.
- محمدزاده، مریم؛ و رضوی، سیدابوالفضل، (۱۳۹۰). «حیات فرهنگی عصر ایلخانی باتکیه بر مدارس». تاریخ نو، ۲: ۲۵-۶.
- مستوفی‌بافقی، محمدمفید، (۱۳۸۵). جامع مفیدی. جلد اول، دوم و سوم، تهران: انتشارات اساطیر، چاپ دوم.
- مصاحبی‌نائینی، محمدعلی، (۱۳۷۶). تذکره مدینة الادب. ج ۱، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- معماریان، غلامحسین، (۱۳۹۹). معماری ایرانی: دستگاه شناسی. تهران: نشر گلجام، چاپ اول.
- میردهقان اشکذری، سیدفضل‌الله؛ و زارعی، محمدابراهیم، (۱۳۹۵). «نقش الگوی حیاط مرکزی در تعدیل شرایط سخت اقلیم گرم و خشک منطقهٔ یزد». فصلنامهٔ مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۲۳: ۱۸-۵.
- میردهقان‌اشکذری، سیدفضل‌الله؛ زارعی، محمدابراهیم؛ و خادم‌زاده، محمدحسن؛ (۱۳۹۵). «تزئینات معماری مسکونی دورهٔ آل‌مظفر در منطقه یزد و جایگاه آن‌ها در خانه‌های این دوره». مجلهٔ مطالعات معماری ایران، ۵ (۹): ۱۲۲-۱۰۱.
- نعیما، غلامرضا، (۱۳۹۴). سیر تحول معماری ایران: از آغاز دوران اسلامی تا دورهٔ تیموری. تهران: سروش دانش.
- ویلبر، دونالد، (۱۳۴۶). معماری اسلامی ایران در دورهٔ ایلخانی. ترجمهٔ عبدالله فریار، تهران: نشر علمی و فرهنگی.

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]

Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

- ویلبر، دونالد؛ و گلمبگ، لیزا، (۱۳۷۴). معماری تیموری ایران و توران. ترجمهٔ کرامت‌الله افسر و محمدیوسف کیانی، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی کشور.
- ویلسون، پیندر، (۱۳۷۹). «معماری دورهٔ تیموری». تاریخ ایران کمبریج دورهٔ تیموریان، ترجمهٔ یعقوب آژند، تهران: جامی.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله، (۱۳۵۶). وقف‌نامه ربع‌رشیدی. مجتبی مینوی و ایرج افشار، تهران: انجمن آثار ملی.
- هیلن‌براند، رابرت، (۱۳۸۳). معماری اسلامی: فرم، عملکرد، معنا. ترجمهٔ باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: انتشارات روزنه. چاپ دوم.

- Afshar, I., (1975). *Yadegarha-i Yazd.* Tehran: Anjuman –i Athar-i melli Publication.

-Akbari, Z., (2011). *The Architecture of Religious Sciences Schools of the Qajar Period in Tehran.* Tehran: Armanshahr.

- Belali Oskui, A.; Keinjad, M. A. & Noghreh-kar, A., (2009). "Hypothetical Plan of Rab'-e-Rashidi". *Soffeh Magazine,* 20 (2): 51-76.

- Bloom, J. M., (2011). *Encyclopaedia of Iranian art and architecture based on Grove dictionary of Art.* translated by: Saleh Tabatabai, Tehran: Art Publishing.

- Emami meybodi, D., (2019). "Evaluation of Saraboستan (A Small Garden Built Next to Old Houses with a Great Impact on the Climate) Space in Yazdi Houses of Muzaffarids (Ilkhanate) Era". *Journal of Athar,* 41 (4): 436-453.

- Esfahanipour, F. & Khademzadeh, M. H., (2013). "The Analysis of the Changes in the Interior Design of the domes in Yazd style and its effects on other buildings in Iran". *Archaeological researches of Iran.* 4 (7): 211-193.

- Esfanjary, E.. (2004). "Research on the Jame Mosque of Dehno Meybod". *Journal of Athar,* 38-39: 3-53.

- Ghadrdan Qaramelki, R. & Vasiq, B., (2015). "The Concept of Education and its impact on the Architecture of Islamic Schools - (A comparative comparison between Seljuk and Safavid Schools). *Journal of Researches in Islamic Architecture,* 12: 40-58.

- Hamedani, R. D. F., (1975). *Endowment letter of Rashidi quarter* (I. A. a. M. Minavi, Ed.). Tehran Anjuman–i Athar-i melli Publication.

- Hamzavi , Y., (2019). "Structural study of pigments on Stucco inscription on the porch of Seyyed Shams-din tomb (Yazd-Iran)". *Journal of Architecture in hot and dry climate,* 12: 24-42.

- Hillenbrand, R., (2004). *Islamic architecture: form, function, meaning.* Translated by Bagher Ayatollahzadeh Shirazi, Tehran: Rozana Publications. second edition.

- Hosseini, S. R. D., (1962). *Jame Al Kheyrat* (M. T. D. a. I. Afshar, Ed.). Tehran: Farhang-e Iran Zamin Publications

- Jafari, J. H. J., (1964). *Tarikh-i Yazd.* Tehran: Book Translation and Publishing Company.

- Karimi, A. H., (2006). "Clay reliefs are a special kind of architectural decoration". In: *Meybod, the city that Exists, by the efforts of Eisa Esfanjari.*

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]

Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

Cultural Heritage and Tourism Organization; Meybod Cultural Heritage Research Center: 211-238.

- Kateb, A. H., (1965). *Tarikh-i jadid-i Yazd.* Tehran: Farhang Iran Zamin Publications

- Khademzadeh, M. H., (2008). *Architecture of Al-Muzaffar period of Yazd.* Tehran: Hampa Publishing, with the participation of the Cultural Heritage, Industries Organization Handicrafts and tourism of Yazd province.

- Khadimzadeh, M. H. & Habibi, S. M., (2013). "A Classifying the History of Architecture and Urbanism in Iran;The Collection of Terms, Definitions and Concepts". *Armanshahr Architecture and Urban Development*, 13: 13-22.

- Memarian, Gh., (2019). *Iranian Architecture*. Tehran: Goljam Publishing , first edition.

- Mirdeghan Ashkazari, S. F.; Zarei, M. E. & Khademzadeh, M. H., (2016). "Residential architectural decorations of Al-Muzaffar period in Yazd region and their place in the houses of this period". *Iranian Journal of Architectural Studies*, 5(9).

- Mirdeghan Ashkazari, S. F. & Zarei, M. E., (2016). "The role of the central courtyard model in moderating the harsh conditions of hot and dry climate in Yazd region". *Quarterly Journal of Islamic Iranian Studies*, 23.

- Mohammadzadeh, M. & Razavi, S. A., (2018). "Cultural Life of the Patriarchal Era, Relying on Schools". *Newhistory,* 2: 6-25.

- Mosahebi Naeini, M. A., (1997). *Madinah-Al-Adab Taskira.* Volume 1, Tehran: Library, Museum and Document Center of the Islamic Council.

- Mostofi Bafghi, M. M., (2007). *Jami I Mufidi* (second ed., Vol. 1, 2, 3). Tehran: Asatir Publications

- Naima, Gh., (2014). *Iranian s architecture evolution: during the timespan of the islamic era up until the invasion of iran by teymour*. Tehran: Soroush Danesh.

- Okane, B., (2016). *Timurid architecture in Khurasan.* Translated by: Ali Akhshini, Mashhad: Islamic Research Foundation of Astane Quds Razavi.

- Raeis O Sadat, T.; Abbasi, J. & Moradinasab, H., (2018). "The Role of Al-Muzaffar in Islamic Civilization". *History in the Mirror of Research,* 8 (2): 83-106.

- Saeidi kia, N., (2017). "The evolution of Iranian school architecture over time". *Mmemarishenasi,* 1 (1): 6-1.

- Sarabadani-Tfarshi, A., (2009). "An opinion on the cultural and civilizational achievements of Al-Muzaffar". *Nahma Tarikh Pazohan,* 22: 69-107.

- Shamseh, C. E. C., (2006). *Yazd Historical City Registration Studies Report in the List of National Monuments.* Yazd city Cultural Heritage.

- Shishebori, T.; Abed Esfahani, A. & Frahmand Boroujeni, H., (2010). "Understanding of materials and techniques of mural painting of five buildings of the patriarchal period of Yazd city". *Restoration of historical and cultural works,* 2(4).

- Soltanzadeh, H., (2011). *Entrance space in traditional Iranian architecture.* Tehran: Cultural Research Office, second edition.

[DOI: 10.30699/PJAS.6.21.217]

Downloaded from journal.richt.ir at 21:17 IRDT on Tuesday August 29th 2023

- Sotoudeh, H. Gh., (1967). *Tarikh al-Muzaffar.* Tehran: Tehran University Press.

- Taheri, A., (1968). *Political and social history of Iran*. London,

- Torkamani-ye Azar, P., (2006). "The Scientific Centers of Iran during the Ilkhanid Period". *History of Islam,* 29: 7-32.

- Wilber, D. & Golmbeg, L., (1994). *Timurid architecture of Iran and Turan* (K. A. a. M. Y. Kiani, Trans.). Tehran: Cultural Heritage Organization, First Edition.

- Wilber, D., (2014). *Islamic architecture of Iran in the patriarchal period.* Translation: Abdullah Faryar, Tehran: Scientific and cultural publication.

- Wilson, P., (2000). "The Cambridge History of Iran". Vol. 6: *The Timurid and Safavid Periods,* Translated by: Yaqub Azhand, Tehran: Jami.

- Zakir Ameli, L. & Esfanjari Kenari, E., (2006). "Mozaffari houses". In: *Meybod, the city that Exists,* by the efforts of Eisa Sponge Sponge: 157-208, Cultural Heritage and Tourism Organization; Meybod Cultural Heritage Research Center.